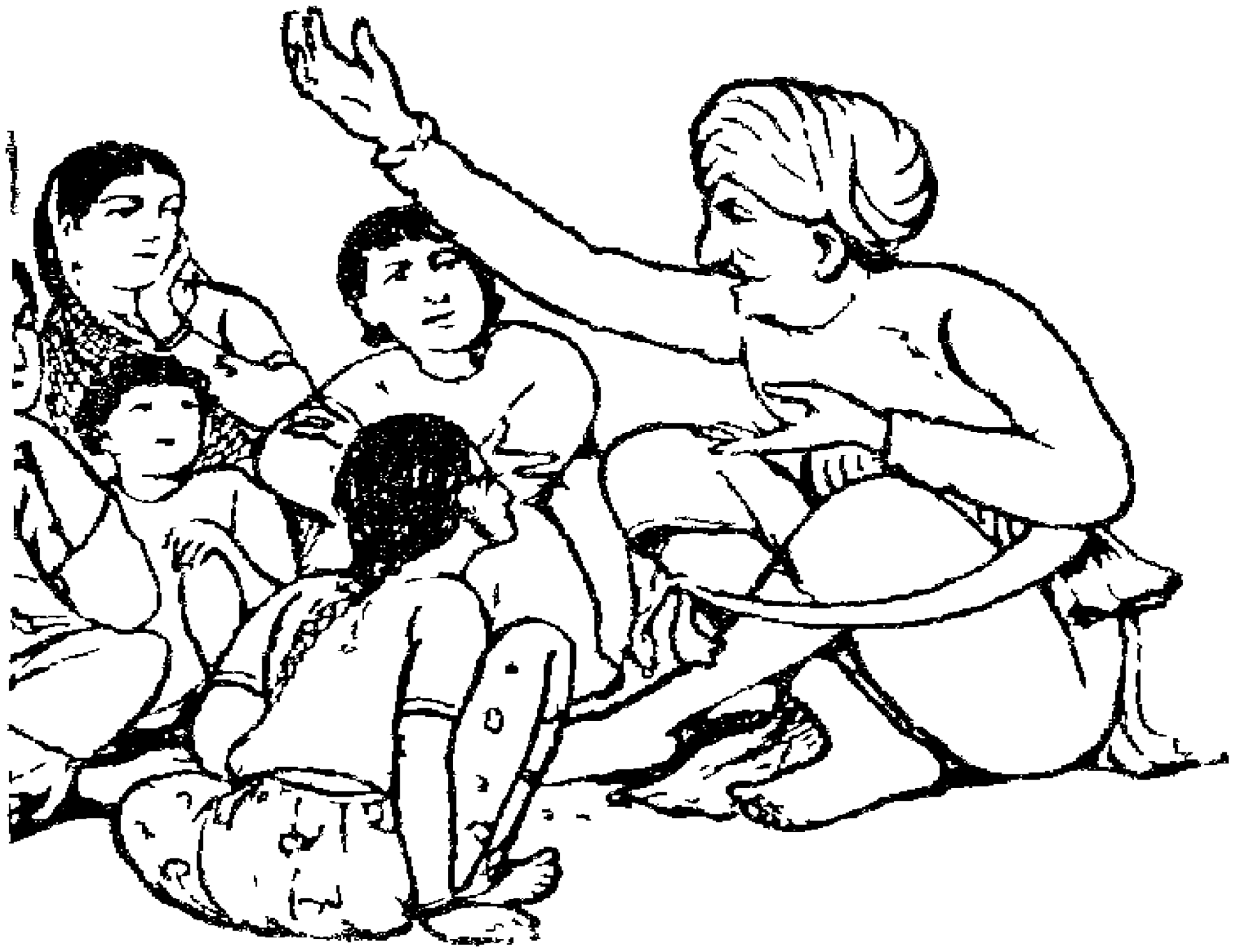
દાજીની વાતો

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

દાદાજીની વાતો

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : : રાણપુર

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપુર.
૧લી એપ્રીલ ૧૯૨૬

પ્રત ૨૦૦૦
મૂલ્ય : આઠ આના.

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

શિક્ષણની દુનિયામાં

અસલી શૈલીમાં ઉતરી આવેલી આ વાર્તાઓ શ્રી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, શામળદાસ કૉલેજ તથા દક્ષિણામૂર્તિ-ભવનના વિદ્યાર્થી સમુદાય સમક્ષ, અને ખાસ કરીને તો જ્યાં આ તમામ લોક-સાહિત્યની પ્રથમ અજમાયશ કરવાની તક મળે છે તે શ્રી ભાવનગરના મહિલા વિદ્યાલયની અંદર કહી બતાવવામાં આવેલી છે. ત્યાંના શિક્ષક બંધુ-બ્હેનોએ તેમજ નાનાં મોટાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ આ વાર્તાઓ સાંભળતાં નિર્મળ તન્મયતા અનુભવેલી છે. તે પરથી પ્રતીતિ થઇ શકી છે કે આ વાર્તા-સમૂહને શિક્ષણની દુનિયા સાથે પણ પ્રાણસંબંધ છે.

બાકી તો આ આપણા ઉજ્જવળ ભૂતકાળનો માંડ માંડ હાથ આવતો વારસો છે. રાષ્ટ્રવિધાનમાં એનું મહત્ત્વ આપી શકાય તેવું છે. એટલે જ હર્ષભેર પ્રગટ કરીએ છીએ.

પ્રકાશક

ઉપહાર

....................................ને

....

તિથિ

દોસ્ત હાલો !

હાં રે દોસ્ત હાલો દાદાજીના દેશમાં.
એ...પ્રેમસાગર પરભુજીના દેશમાં,
હાં રે દોત્ત હાલો દાદાજીના દેશમાં.

મધુર મધુર પવન વાય.
નદી ગીતો કં ગાય.
હસી હોડી વહી જાય,
મારા માલિક રાજાજીના દેશમાં–હાં રે દોસ્ત૦

સાત સાગર વીંધીને વ્હાણું હાલશે,
નાગ–કન્યાના મ્હેલ રૂડા આવશે,
એની આંખોમાં મોતી ઝરતાં હશે.
હાં રે દોસ્ત હાલો મોતીડાંના દેશમાં–હાં રે દોસ્ત૦

સાત વાદળ વીંધીને વ્હાલા લૈ જશું,
ત્રીશ કોટિ તારાની સાથ ખેલશું,
ચંદ્ર સૂરજ ખીસામાં ચાર મેલશું,
હાં રે દોસ્ત હાલો ચાંદરડાંના દેશમાં—હાં રે દોસ્ત૦

સામી સાંજે દાદાને દેશ પ્હોંચશું,
એના પાંખાળા ઘોડા ખેલાવશું,
પછી પરીઓને ખોળે પોઢી જશું,
હાં રે દોસ્ત હાલો પરીઓના એ દેશમાં—હાં રે દોસ્ત૦

ભલે હોય ઘણું તાણ,
ભલે ઉઠે તોફાન,
આજ બનશું બેભાન,
થવા દાખલ દાદાજીના દેશમાં—હાં રે દોસ્ત૦

*

લોક–સાહિત્યની નવી દુનિયા

બળી રાજાને ઘેરે તે દિવસ પ્રભુ વામનરૂપે પધાર્યા અને ત્રણ જ ડગલામાં એ વિરાટે આકાશ ધરતી ને પાતાળ માપી લીધાં.

માનવીને આંગણે પણ એજ વિરાટ શક્તિ રોજે રોજ આવીને ઉભી રહે છે: કરોડો વામનોને વેશે—સવા સવા વેંતનાં શિશુઓને રૂપે.

પરંતુ આ સૃષ્ટિ એ વિરાટોને સાંકડી પડે છે. એના મનોરથો આ મૃત્યુ–લોકની શેરીઓમાં સમાતા નથી. એના તરંગો આકાશ પાતાળને બાથ ભરવા મથે છે. એનાં મનોરથોને મૂંઝવણનો પાર નથી રહ્યો.

રૂપકથાઓ

દેશદેશના દાદાઓએ અને દાદીમાઓએ આ દુઃખ એક જ સરખું અનુભવ્યું. એટલે એણે પોતાનાં બચ્ચાંઓ માટે નવી નવી, નિત્ય નવપલ્લવિત સૃષ્ટિઓ સરજી. એ સૃષ્ટિમાં સંતાનોને રમતાં મેલી દીધાં. મોટેરાઓ, દુનિયાદારીના ડહાપણદારો, નક્કર સત્યોની સાથે જ રમનારાઓ પણ આ સૃષ્ટિ ઉપર લોભાયા. અને તેઓએ પણ રોજેરોજ રાત્રિયે, દુનિયાદારીમાં ચોળાયલા સાજ ઉતારી નાખી, કલ્પનાના વાઘા સજી, બાલકોચિત બેવકૂફી ધારણ કરી, આ અનંત ખંડોવાળી દુનિયાની અંદર બાલ–વિહાર માણ્યો. એ દુનિયા તે આ રૂપકથાઓની.

અને ત્યાં શું શું જોયું ?

આભમાંથી ઉડયે આવતા રથો અને પાંખોવાળા ઘોડા : બાર બાર ગાઉમાં જેનું ઝેર પ્રસરે એવા ફણીધરો. વાવ કુવાનાં ઉંડા નીરમાંથી નીકળતી અગ્નિ-જ્વાળાઓ: માનવીની ભવિષ્ય-વાણી ભાખતાં ગરૂડ-પંખીના કે હંસ હંસલીના જોડલાં: હીરા-જડિત વીંટીમાંથી ખડા થતા સર્પો. સામસામા અથડાતા જીવભક્ષી ડુંગરાઓ: આપોઆપ પડી જતી દરવાજાની કમાનો: વાત કરતાં કરતા પત્થર બની જતી માનવ-કાયાઓ: ભૂતકાળની વાર્તાઓ ભાખતી કાષ્ટની પુતળીઓ: અધરાતે છઠ્ઠીના લેખ લખવા આવતા વિધાતા દેવી અને ચોરીના માટલા ઉપરના ચિત્રામણમાંથી સજીવન બનતા સિંહો: સાત કોટડી માથાવાળા રાફડા ઉપર બેસીને માનવીની ભાષામાં વાતો કરતા, માનવ સ્વરૂપો ધરતા સર્પો અને વાવના બિલોરી નીરમાં માનવ-લોકની રમણીઓની પેઠે જ [illegible] ઉભેલી નાગ-પત્નીઓ: સાગરને તળીએથી ડૂબેલા વ્હાણ બહાર કાઢનારા દરિયાપીર અને મરેલાં ભક્તોને જીવતાં કરનારી દેવી કાળકા: દરિયાને તળીએ બેસીને ઇંડા સેવતા દેવાંગી હંસ-પક્ષીઓ: સર્પોની વિષ-ફૂંકે સળગતી કે અમૃત-ફૂંકે લીલાછમ બની જતી વનસ્પતિઓ: અને મરેલી કાયાના કટકા ઉપર અંજળી છાંટતાં જ સજીવન કરે તેવા અમીના કૂંપાઓ.

વિશ્રામ સૃષ્ટિ

આવા આવા ચમત્કારોથી ભરપૂર એ બાલ-દુનિયા કોને લોભામણી નહિ લાગી હોય ? સત્ય-જગતના કરતાં યે સદૈવ કલ્પના-જગતમાં જ વધુ કાળ જીવવું, એ તો માનવીની પ્રકૃતિ છે. માનવ-જીવનનો વિસામો છે. દુકાને ત્રાજવાં તોળનારો, દુકાનીભાર પણ નમતુ ન દેનારો, અધરાતના દીવા બાળીને પણ પાઇ યે પાઇનો હિસાબ માંડનારો, લાગણી કે ઉર્મિને પોતાના જાગ્રત જીવનમાં ક્યાંયે સ્થાન ન આપનારો, કાઠિયાવાડીનો અનેખો

મનુષ્ય પણ, ઘડીઆળના કાંટા જેવા પોતાના જીવન-ક્રમમાંથી શું વારંવાર નથી કંટાળતો ? આવતી કાલે જ જેની આસામી ધૂળ મળવાની છે, એ મૂડીદાર શું આજે કોઈ ઈશ્વરી અકસ્માતની આશા નોતરતો નથી હોતો ? આજે જેણે કરોડો ગુમાવી નાખ્યા છે તે આવતી કાલના ગર્ભમાં રહેલી કોઈ માયાવી સમૃદ્ધિના મનોરથો નથી રચતો ? સ્વપનામાં એ રૂપીઆની થેલીઓ હલવે છે, તિજૂરીઓની ચાવી ખખડાવે છે, મહેલ મોલાતો ચણે છે. એને ય મનોરથો વિના ન ચાલ્યું. એનેય પોતાનાં આશ્વાસન આશાવાદ અને જગતના રણસંગ્રામમાં ઝૂઝવાનાં જોર કલ્પનામાંથી મેળવવાં પડયાં. ત્યારે પછી કુદરતને જ ખોળે રમતાં માયા વિહારી બાલકોનો બીજો શો ઇલાજ !

માનવીની મહત્તા

અને આ કલ્પના-સૃષ્ટિ શું કેવળ બાલકોના વૈભવની ફુલવાડી સરખી જ છે ? બાલકોની નાજૂક કુતૂહલ-વૃત્તિને બે ઘડી નચાવીને જ શું એની ઉપયોગીતા ખતમ થાય છે ? શું આ અસંભવના ભુવનમાં વિચરતાં બાળકો વ્હેમી. દરિદ્રી, તરંગી અને સ્વપ્નાધીન બની જાય છે ! શું દૈવી કે આસુરી અકસ્માતો વાટે વહી જતી આ કલ્પનાની ઝિંદગી જોઈ જોઈને બાળકોમાં પુરૂષાર્થ પ્રત્યે અનાદર જન્મતો હશે ? ના, એમ નથી. બાલકની દૃષ્ટિ તો એ બધી મંત્રમાયાની ઉપર પોતાના સામર્થ્યનુ આધિપત્ય ચલાવી રહેલાં માનવીઓની ઉપર મંડાય છે. એ કુદરતી તેમજ આસુરી સંકટોની વચ્ચે પોતાની અક્કલ યા ભુજા વાપરીને માર્ગ કાપતાં બહાદૂર મનુષ્યો જ બાલકોની આદર્શ-મૂર્તિઓ બને છે. આ કથા-પ્રસંગોનાં ઘોર જંગલ-ઝાડીઓ વચ્ચે માનવ-શૌર્યના ચમકારા થાય છે. માર્ગ ભૂલીને અઘોર વનમાં મૂર્છાવશ પડેલા રાજાને જોઈ કે અગ્નિના ભડકા ફૂંકતા નાગને જોઈ અંતરમાં ભયનો થડકારો અનુભવનારો બાળક, બીજી જ ક્ષણે જ્યારે વનચારા પ્રધાનને તલવાર ઉપાડીને છલંગ મારતો, અને યુક્તિ

પ્રયુક્તિ યા હાજરજવાબીથી પોતાના સ્વામીને સાપના ઝેરમાંથી ઉગારતો નિહાળે છે, ત્યારે તુરત જ એ બાળક સુખનો શ્વાસ મેલે છે, ને પોતે મનસાગરો બનવા તલસે છે. મનસાગરો પત્થર બની જાય છે, તે ઘટનાની કરૂણાજનક ભીષણતા, મનસાગરાના મુગા બલિદાનની મહત્તા આગળ ઝાંખી પડી જાય છે. વિક્રમ રાજાના પેટમાં નાગ પેસી જાય તેનો દુઃખમય વિચાર, એ આશરા-ધર્મનો બિરદધારી રાજા સાપને ન મારવા માટે કસુંબો ત્યજે, એ આત્મભોગના આદર્શની સામે ટકતો પણ નથી. માતા કાગડાની બખી ભરવતા એની દયાર્દ્ર વત્સલતાની સામે. અને ખાસ કરીને તો દેવી ચેલાએ ત્રણે મરેલાઓને ચુંદડી ઓઢાડી સજીવન કરનાર કરુણામય દેવી-સ્વરૂપની સામે વિસરાઇ જાય છે ફુલવતી સતીના ચોધાર વિલાપમાં પોતાનો સૂર મેળવનારા બાળકો, એ સતીને પોતાના સ્વામીના પગ આગુડ ધોતી ને ચોટલે લ્હોતી ભાળીને ધન્યવાદ ગજાવે છે ખુશાળી નણંદની ક્રૂરતા પર કે કટીઆરણના ઘાતકીપણા ઉપર સતીના શિયળનું જ્યોતિર્મંડળ છવાયલું જુએ છે. કમાટીના મેઘાડમ્બર ઉપર વીરવીરાંગનાઓના બલિદાનનું ઇંદ્ર-ધનુષ્ય અંકાયલું નિહાળી બાળ-શ્રોતાઓ આ કલ્પના-સૃષ્ટિની ભયાનકતામાં પણ માનવ-આત્માનો વિજય સમજે છે. આ ઘટનાઓમાંથી બાળકો બ્હીકણ બનીને નહિ, પણ બહાદૂરીના પૂજક બનીને નીકળે છે અને એ સીણાની ખાઇ પાર કરનાર વીંગોજી કે મહા જંગલો વીંધનાર મનસાગરો, જાણે પોતપોતાની વાતો વર્ણવી વર્ણવીને આપણાં સંતાનોને કહેતા જાય છે કે None but the brave deserve the fair: સુંદરીઓના હાથ તો શુરવીરોને જ સાંપડી શકે: સાહસને કંઠે જ સૌંદર્યની વરમાળ શોભે.

નવો પ્રવાહ

લોક-સાહિત્યની આ એક નવી દિશા આજે ખુલ્લી થાય છે. ચરાઓની ઇતિહાસ-ઘટનાઓને લોકોએ પોતાની વાણીમાં વ્હેતી કરી, તે આપણે "રસધાર" આદિ ગ્રંથોમાં જોયું.

રામાયણ મહાભારતની પુરાણ–કથાઓને પણ લોકોએ પોતાની શૈલીનાં સ્વાંગ પહેરાવી એક કંઠેથી બીજે કંઠે, એક જીભને ટેરવેથી બીજી જીભને ટેરવે રમતી મૂકી. વ્રતોની, ઉખાણાંની, રમૂજની, હાવકાઈની, પશુની, પંખીની, કૈં કૈં કથાઓમાં લોક–આત્માએ અનુભવ રૂપી દૂધ દોહી લીધાં. આ તારા–મંડળો, પક્ષીના સાંકેતિક સ્વરો, પશુઓની કે વૃક્ષોની કૈં કૈં વિચિત્રતાઓઃ એ તમામની સાથે કોઈ બલિદાનની, સંયની કે સાદી સીધી માનવ–ઊર્મિની ઘટનાઓ લોકોએ જોડી દીધી. અને બીજો એક આખો ઝરો, લોક–હૃદયમાંથી 'લોક–ગીતો'ને નામે રેલાયો. આજ આ નવો પ્રવાહ નીસરે છે લોક–જીવનનાં છેક પાતાળ ફોડીને આ જળધોધ વછૂટે છે આપણા અભણ ભાંડુઓને અંતરે કેવા સુંદર કલાવિધાનમાં સજ્જ થઈને આ વાર્તાઓ મોટા મોટા લોક–વૃંદોની વચ્ચે એની સંગીતમયી વાણીમાં લલકારાઈ ! કેટલા કેટલાં અટ્ટહાસ્ય, નિઃશ્વાસ, ધન્યવાદ, અને અશ્રુ–બિન્દુઓ એ વાર્તાઓની સજીવતાની સાક્ષી દઈ ગયા છે !

ઇતિહાસ કે હકીકતના કશા યે આધાર વિનાની આ કલ્પિત કથાઓ, માનવ–જીવનના મહિમાની અજરામર ગાથાઓ છે. એ કોણે રચી ? કોઈ કર્તાનું નામ એમાં નથી અંકાયું. માટે જ એ રચાતી નથી, કુદરત ધરતીકંપ જગાવીને જેમ સુધાટીલાં નદી સમુદ્રો, સુંદર ગુફાઓ કે પહાડ પર્વતો સરજાવે, તેમ લોક–જીવનના મંથનમાંથી આ કૃતિઓ આપોઆપ સરજાઈ લેખાશે. જનતાએ સ્વામીભક્તિ અને બલિદાનનાં દૃષ્ટાંતો દેખ્યાં, તેનો સંચય કરીને મનસાગરો અને વીરોજી ઘડયા જનતાએ ઘેર ઘેર શિયળવંતી અબળાઓને સદેહનો ભોગ થઈને પાપી કુટુંબી–જનોથી પીડાતી ભાળી, તે તમામનાં આંસુ નીતારીને અક્કેક ફુલવંતી સરજાવી. ને ત્યાર પછી એવાં વીર વીરાંગનાઓની આસપાસ, એનાં સત્ય, શીયળ કે શૂરાતનને કસવાને માટે, દૈવી કે આસૂરી, પશુ કે પંખીની દુનિયા વસાવી દીધી. છતાં યે એ

વાર્તાઓની ઉપર, દેવ કે દાનવનો, પશુ અગર પંખીનો, કોઈનો આખરી અધિકાર નથી. એ હજારો ચમત્કારો મનુષ્યના મનુષ્યત્વને ઢાંકી દેતા નથી. એ અસંભવિતતાનું વાતાવરણ માનવીની મહત્તાને મુઝવી મારતું નથી. ચમત્કારોને ખસેડી લો, અને તમે એજ વીર વીરાંગનાઓને જેવાં ને તેવા માનવ-સહજ, જેવાં ને તેવાં શૌર્યવંત, જેવાં ને તેવાં સબળ નિર્બળ જોશો. ચમત્કારો તો બલિદાનનાં, પ્રેમશૌર્યનાં ને શિયળના સેવકો થઇ રમે છે.

પશુપંખીની આત્મીયતા

ઉલટું મનુષ્યનો મહિમા તો એ રીતે વધુ ઉજ્જવળ બની રહ્યો છે. આસુરી સત્વો મનુષ્યનાં સત્યધર્મને રીબાવી રીબાવીને આખરે નમી પડે છે. સીંદૂરીયા નાગની ઘટના જુઓ. દૈવી સત્વો તો મનુષ્યના સાહસનાં સાથી બનીને ચાલે છે. વીરોજીની વ્હારે કાળકા ધાય છે, ને ફુલવતીનાં આંસુ નાગપદ્મણી લૂછે છે. પશુપંખીએ તો મનુષ્યોને માટે જ સ્વાર્પણ કર્યાં, જાગરણ કર્યાં, માનવ-જીવનના અભિલાખ પોષ્યા. રાજાની છ ઘાતો બતાવનાર ગરૂડ-એલડી, કે ફુલ સોદાગરને વૈશાખી પૂર્ણિમાએ દીકરો દેવાડનાર હંસ-હંસલી: વિક્રમને અમાનો કુંપો દેનાર નાગ-પદ્મણી : એ બધાં જાણે પક્ષી-જગત અને માનવી-જગત વચ્ચેનાં અંતર સાંધી લે છે. એક બીજાં પરસ્પરને અપનાવે છે.

ભાષા-વૈભવ

આ બધું લોક-રસનાએ જે લોક-વાણીમાં ઉતાર્યું, એ લોક-વાણી જ એને જગત-સાહિત્યમાં અમર આસન અપાવી રહી છે. એ લોકવાણીની કલાત્મકતાના નમુના રૂપે જ અત્રે આ વાતો અસલી શૈલીમાં મૂકી દીધેલી છે. એની સ્વાભાવિકતા, પ્રાસાદિકતા, વર્ણન-છટા ને ભાવભરપૂરતા તપાસો.

" મેઘલી રાત : ગટાટોપ વાદળાં : ઝમ ! ઝમ ! ઝમ !

તમરાં બોલે છે." આટલા ટુંકા વર્ણનમાં પણ કેવો હૂબહુ ભાવ ખડો થાય છે !

"સોળે કળાનો ચંદ્રમા આકાશે ચડયો છે: અજવાળાં ઝોકાર છે." એટલાજ શબ્દોની અસર, વાર્તા સાંભળનાર બાળકો ઉપર કેટલી ઉંડી પડે છે!

"રાજાના શરીરમા બત્રીસે કોઠે દીવા થઇ ગયા." એ શબ્દ–રચનાની ને એ રૂપકની સચોટતા કેવી !

"ધો... ..મ તડકો ધખી રહ્યો છે ધરતી ખદખદે છે. આભમાં અંગારા વરસે છે. ગુલાબના ફુલ જેવા પગના તળીયાંમા ઝળેળા પડવા મડયા, ગળે કાંચકી બધાઇ ગઇ."

શબ્દો વીણી વીણીને યોજેલા આ મિતભાષી વર્ણનો આપણને લોક–ભાષાની કલામય સમૃદ્ધિનું ભાન કરાવે છે અને જ્યાં જ્યા એવાં ટુકા ટુકાં વર્ણનોની વચ્ચે વચ્ચે અપવાદ રૂપે, કોઇ રાજ–સભાનાં, ઝાડીનાં, સજેલી સુદરીના, શસ્ત્રધારી શુરવીરના, કોઇ યોગીનાં, કે ગાગલી ઘાંચણના લાબા વર્ણનો આવે છે, ત્યારે પણ એના બધા શબ્દાડમરની અદર, સજીવ ઝીણવટ, મસ્ત રૂપકો પદ્યાત્મક ગદ્યના રણકાર અને તોલદાર શબ્દ–પ્રયોગો આપણને લોક–વાણીની તદન નવીન જાતની જ પ્રભુતાનુ દર્શન કરાવે છે. એ વાર્તામા નથી કાદમ્બરીની એક-ધારી કિલષ્ટતા, નથી અરેબીઅન નાઇટસની નરી સાદાઇ, કે નથી પૌરાણિક અલંકારોનો થથેરો. એ તો નિત્ય નવલ છે, વિવિધતાથી ભરપુર છે, સગવડ પ્રમાણેનાં ટુકા કે લાંબાં, સચોટ શબ્દ ચિત્રો છે.

એ સચોટતામા પૂરવણી કરનારા સ્વરશબ્દો : જેવાં કે– મધરાતનાં ઘડીઆળાં ટણણન ! ટણણન : ઝળળળળ તેજનાં પ્રતિબિમ્બ : કીચડૂક ! કીચડૂક ! હીંડોળા ખાટ : ધરરરર આકાશને માર્ગે : ઝકાક, બકાક, ધમ ખરરર ! ઘોડો જાય છે:

ફડડડ મેડી હલબલી : ઝાળખેરના જેવી દોમ દોમ સાયબી. એવા સ્વર–શબ્દો કંઠસ્થ વાર્તા–સાહિત્યની વાણીમાં અનવધિ વૈભવ રેડી માનવ–ભાષાની ન્યૂનતાઓને પૂરી નાખે છે. આપણી નવી ભાષામાંથી શ્રવણ કથનનું તત્વ નાશ પામવાની સાથે જ આવા સ્વર–પ્રયોગો ખોવાયા છે.

વસ્તુ–સંકલના

જેવી સજીવતા એના ભાષા–પ્રવાહમાં છે, તેવીજ સ્વાભાવિક સચેતનતા એની વસ્તુ–સંકલનામાં ધબકારા કરે છે. ઘટનાઓની પરંપરા પુર વેગમાં ધસતી જાય છે. નવા, ન ધારેલા, છતાં યે જાણે કે પરસ્પર તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે સંકળાયલા પ્રસંગો એક પછી એક ફુટતા જાય છે. ને આખરે તમામ છેડા એકમેકને મળી જાય છે. એમાં આલેખાયલાં પાત્રો નિર્જીવ પૂતળાં નથી. નીતિના ઉપદેશો ગગડાવતાં નાટકીય વેશધારીઓ નથી. એ તો ક્ષણે ક્ષણે જીવનના સાહસમાં ઝંપલાવનારાં, ઓછાબોલાં, હસતાં ને રડતાં, ભૂલતાં ને પસ્તાતા, મુંઝાતાં ને માર્ગ ઉકેલતાં, જીવન્ત માનવીઓ છે. વાર્તાના વસ્તુ–ગુંથનમાં મર્મ–કટાક્ષોના, બુદ્ધિચાતુરીના, હાસ્યરસના સુંદર પ્રસંગોની ભાત ઉપડતી આવે છે. માટેજ એ આખો જાદુનો નહિ પણ જીવનનો પ્રવાહ છે, જાદુ તો માત્ર, નદીના પ્રવાહને બન્ને કિનારે ઉગેલાં લીલાં વૃક્ષો કે ગાયન ગાતાં નવરંગી પંખી કે સંધ્યા ઉષાના ખીલતા રંગો જેવોજ ભાગ આ વાર્તાઓના કિનારા પર લઇ રહ્યું છે. પ્રવાહને એ શોભાવે છે, પોતાના પડછાયાથી રમ્ય બનાવે છે, પણ પ્રવાહને રોકતું નથી.

લોક–નીતિ

લોક–નીતિની કેટલી ઉચ્ચ ભાવના આ વાર્તાઓની ઉપર અંકાયેલી છે! કસોટીની અગ્નિ સોંસરવી ચાલી જતી એ ફુલવંતી લોક–નીતિની સાચી સીતા છે. પોતાના જ પ્રભાવ વડે રાજાને પરણાવનારો અને છેક શયનગૃહ સુધી પણ જઇને

મિત્ર રાજવીને બચાવનારો મનસાગરો, લોક-જીવનનો લક્ષ્મણ-જતિ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પ્રેમ જાગ્યા પછી ૭ ૭ મહિના સુધી એ પરદેશી સ્વામીના જાપ જપતી, તેમજ મિલાપ થયા પછી પણ સ્વયંવરે પરણતી પદ્માવંતીમાં લોક-દ્રૌપદીનાં પુણ્ય-દર્શન થાય છે, પોતાનાં વ્રત પૂરાં કરનાર બેપરવા વીર પુરૂષ વીરાજીની પાછળ એકલવાયી અને ઉઘાડે પગે ચાલી નીકળનાર વીરાંગના, રામાયણ મહાભારતની હરકોઇ સતીની સરખામણીમાં શોભી ઉઠે તેવી છે.

મુક્ત લહરીઓ

અને તેમ છતાં આ લોક-નીતિને ગુંગળાવે તેવું, પૌરાણિક પવિત્રતાનું આડંબરી વાતાવરણ આ કથાઓમાંથી બાતલ રહ્યું છે. બ્રાહ્મણોનાં ફરમાનો છૂટે તે પ્રમાણે અદબ વાળીને આ વીર-વીરાંગનાઓ નીતિની કવાયત નથી કરતાં. શિયળનાં ભાષણો નથી કરતાં. ઘુમટા કાઢીને મ્હોં નથી સંતાડતા. પુરોહિતના મંત્રોચ્ચારની વાટ નથી જોતાં. વીરાજીની પાછળ રજપૂતાણી કોઇની યે રજા લીધા વગર દોટ કાઢે છે, છલંગ મારીને એની પછવાડે ઘોડા પર ચડી બેસે છે, ધુતારાના ઘરમાં પોતાના ગાફલ પતિને ફિટકાર આપે છે, રાજસભામા પતિ સામે અભિયોગ પોકારે છે, ને છતાં એટલી જ પતિપરાયણ બનીને લગ્નની પ્રથમ રાત્રિથી માંડીને ૭ ૭ મહિના સુધી એકલવાયી જુગદમ્બાના જાપ જપતી નિર્જન રાત્રિઓ વીતાવે છે. પદ્માવતી પણ પોતાની મુન્સફીથી જ પેલાં પ્રાચીન દેવળો પાસે સાંકેતિક સગપણ કરી લેવામાં પોતાના ધર્મનો લોપ નથી માનતી. કેમકે એનો ધર્મ કોઇ શાસ્ત્રાજ્ઞાઓમાં નથી. અંતરાત્માની અંદર છે. વીરત્વ એનો ધર્મ છે. વીરત્વને એણે કનકાવતી નગરી શોધી કાઢવાની કસોટીએ ચડાવ્યા પછી જ સ્વયંવર-લગ્ન કીધાં. એજ રીતે એ સ્વામીભક્ત મનસાગરો,

> नाहं जानामि केयुरं
> नाहं जानामि कुण्डल

એવો કશો યે શ્લોક બોલવાને બદલે, પોતાના બાંધવને બચાવવા માટે તો છેક મિત્ર–દંપતીના શયન-ગૃહમાં સંતાઈને રાણીના ગાલ પરથી ઝેર ચૂસવા જેટલો શાસ્ત્ર–નીતિનો લોપ દાખવે છે. છતાં એની આંતર નીતિ કેટલી ઉજ્જવલ ! માતાને શરીરે સ્પર્શનાર બાળકનો જ એ મધુર ભાવ હતો.

નીતિની એવી ઉન્મુક્ત, સુગંધીમય, નિમળ લહરીઓ લોક–જીવનમાં વાતી હતી. જીવન સ્વાભાવિક માનવ–ધર્મની સુવાસે મ્હેકતું હતું, શાસ્ત્ર–ધર્મના તાપથી કરમાતું નહોતું. સાત સાત સમુદ્રો વીંધીને દેશાટણ કરનારા ફુલસોદાગરની સાહસિકતા સરજનહાર એ વીર–યુગને 'સમુદ્ર ઉલ્લંઘન મહા પાપ'ની પંડિત–સત્તા હજુ પહોંચી નહિ હોય. મનુષ્યો સાહસિકતાની છલંગો ભરતાં હશે.

એટલા પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવતી, અને પુરાણ–આજ્ઞાઓના વિધિ–નિષેધો પહેલાંના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ પાડતી આ વાર્તાઓ, માતાઓએ કહી ને પુત્રીઓએ સાંભળી. વૃદ્ધોએ કહી ને યુવાનોએ સાંભળી. કોઈએ કશો યે સંકોચ નથી અનુભવ્યો. હંસારાજા ફુલસોદાગરને વૈશાખી પૂર્ણિમાએ એની સ્ત્રી પાસે એક પહોર રાત્રિ ગાળવા લઈ ગયો, કે ફુલવંતીનું હૈયું ઉત્તર દિશામાં ઉઘડતાં જ એના થાનેલામાંથી દૂધની ધારા વછૂટી, કે રાજા–રાણીની છેલ્લી ધ્રાત વેળાની જે શયન–ગૃહની ઘટના બની; એવી એવી વાતોમાં લોક–નારીઓએ કૃત્રિમ લજ્જા નથી બતાવી. એનાથી આપણી માતા બ્હેનો ભડકીને ભાગેલી નથી. કેમકે એ પ્રસંગો કાં તો માતૃત્વના છે, કાં નિર્દોષ દાંપત્યના છે—અને શૃંગારના હોય તો પણ એ શૃંગાર સામર્થ્યવંતોનો, વ્રતધારીઓનો હતો. માટે વંદનીય હતો. નિષ્પાપ અને સમર્થ હોય તે એનાથી ભડકે નહિ.

ખાનગી

કલ્પનાને રમાડતી, બલિદાનને પ્રબોધતી, સાહસ, શૌર્ય અને

શિયળના સમર્થ આદર્શો ઉભા કરતી, સંપૂર્ણ કલા–વિધાનથી વિભૂષિત આવી રૂપકથાઓનો મોટો ખજાનો આપણા સૌરાષ્ટ્રનાં કોઈ કોઈ વૃદ્ધ દાદાજીઓની સ્મૃતિઓનાં ખડેર નીચે દટાયેલો પડ્યો છે. કૈં કૈં નવનવી ઘટનાઓનાં એમાં ગુંથણકામ છે. એનો લોપ થઈ જવાને હવે ઝાઝી વાર નથી. એના ઉંડાણમાં આપણો વાચક–વર્ગ કેટલો ઉતરી શકે છે તે માપવા આટલા નમુનાઓ આજે રજુ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ સહુથી પહેલો પ્રયાસ છે. વિક્રમ રાજાની વાતો પણ સોરઠી શૈલીમાં ને સોરઠી ભાવોમા રંગાઈને બીજે બહાર નથી પડી.

બંગાળી રૂપકથાઓ

બીજા પ્રાંતો પૈકી બંગાળાએ નો પોતાની રૂપ–કથાઓને સાંગોપાંગ હાથ કરી લીધી છે. એ કથાઓનાં નિરનિરાળાં readings–પાઠાન્તરોના કંઈ નહિ તો દસેક સંગ્રહો ત્યાં બહાર પડી ગયા છે. અને 'દાદાજીની વાતો' માફક, અસલી દાદા–શૈલીને આબાદ સ્વરૂપે રજુ કરનારો સંગ્રહ 'ઠાકુરદાદાર ઝુલિ' નામનો ગણાય છે, કે જેની આજે ચોથી આવૃત્તિ ચાલે છે!

આટલુ જ બસ નથી. આ રૂપ–કથાઓનું સાચું મૂલ્ય તો બંગાળાએ પુરાતત્ત્વ(Research)ની દુનિયામાં મૂલવેલું છે. કલકત્તા યુનીવરસીટીએ રાય બહાદૂર દીનેશચંદ્ર સેનને 'ડૉક્ટર ઑફ્ લીટરેચર' ની પદવી એનાયત કરીને, 'રામરતન લાહિરી ફેલો' તરીકે બંગાળાનું લોક–સાહિત્ય વલોવવા માટે નિયુક્ત કરેલા છે. એ રસાત્માએ આ રૂપકથાઓ ઉપર રસની, સાહિત્યની, જીવનની, અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જે તલસ્પર્શી વ્યાખ્યાનો Post Gradwate Class ની સમક્ષ આપેલાં હતાં, તે વ્યાખ્યાનો "The folk literature of Bengal" નામના પુસ્તક રૂપે કલકત્તા યુનીવરસીટીએ પ્રગટ કરેલાં છે. લોક–સાહિત્ય પ્રત્યે હજુ તો કેવળ કૃપા–કટાક્ષજ કરી રહેલો આપણો વિદ્વત્ સમુદાય, જો એકજ વાર આ પુસ્તક વાંચી જાય, તો એને ભાન થશે કે આ રૂપકથા–

એોના મર્મમાં શાં શાં અણદીઠ સત્ય ને સૌંદર્ય ઝલકી રહેલાં છે !

બંગાળી રૂપકથાઓનો સંગ્રહ અને આ રસિક પુરાતત્વની મીમાંસા વાંચતાં જ્ઞાન થયું કે બંગાળામાં પણ આની આજ કથાઓ, કેટલાએક પ્રાંતોચિત પ્રસંગાન્તરો સાથે જન્મ પામી છે, અને જનતાની નસોનાં રૂધિરમાં રેડાઇ ગઇ છે. બંગાળી રૂપ-કથાઓ ઉલટી વધુ વિશુદ્ધ, વિપુલ વસ્તુભરી, અને શુદ્ધ કંચન-વરણા સસ્કારોથી સોહામણી ભાસે છે. ('ફુલ સોદાગર'ની આપણી રૂપ-કથા મને અપૂર્ણ લાગવાથી બંગાળી 'શંખમાલા'ની ઘટનાઓ મેં આંહી અપનાવી લીધી છે.) એટલું જ બસ નથી. આ મીમાંસાકાર તો અંગ્રેજી રૂપકથાઓ ટાંકી ટાંકીને પૂર્વ-પશ્ચિમની એ દોલતને એકજ સ્થળેથી ઉદ્દ્ભવેલી સમજાવે છે. અને એ તો બાહ્ય તેમજ આંતરિક એવા અનેક જાતના પૂરાવાઓનું દોહન કરીને એટલે સુધી સિદ્ધ કરે છે કે બંગા-ળાનીજ આ રૂપકથાઓ, પ્રાચીન કાળમાં પરદેશ ખેડતી આપણી નૌકાઓમાં ચડીને, આપણાં મલમલ કે મશરૂની સાથે જ દેશ વિદેશને કિનારે ઉતરી—એટલે કે ખલાસીઓની જીભેથી કહેવાઇને પરદેશીઓને કાને પડી, તેમાથી એ વાર્તાઓએ ત્યાંના યુરોપી સ્વાગ સજ્યા, ને પછી Grimm Brothers' Tales' ને નામે પ્રગટ થઇને યુરોપી રમણીઓ બની પાછી હિન્દમાં આવી ! આવું આવું તો ઘણુ યે સોનું એ વિદ્વાને ધૂળ-માંથી ધમ્યું છે.

મુબઇ ઇલાકાની યુનીવરસીટીને હજુ આ દિશામાં દષ્ટિ સરખી યે કરવાને બહુ વાર છે. દરમીઆન લોક-સાહિત્ય પ્રત્યે સન્માન ધરતા થયેલા ગુર્જર સમુદાયની સમક્ષ આટલો રંક પ્રયાસ રજુ કરીને હવે પછીના વિભાગો પ્રગટ કરવાની વધાઇ મેળવવા થોભવું પડે છે.

સંપાદક.

સાંકળિયું

વાર્તા		પૃષ્ઠ
૧	નીમકહુલાલ પ્રધાન	૧
૨	સિંહાસન	૩૧
૩	વિક્રમ ને વિધાતા	૩૯
૪	વીરોજી	૫૨
૫	ફુલ સોદાગર ને ફુલવંતી	૮૪

લોક-સાહિત્યની નવી દુનિયા (પ્રસ્તાવના)
પૃષ્ઠ [૧]-[૨૨] શરૂમાં

શબ્દ-કોષ : અંતમાં

નીમકહલાલ પ્રધાન

સોરઠમાં પાંચાળ દેશ : એની કંકુવરણી ધરતી : એમાં ચોટીલો ડુંગર : અને એ ડુંગરના ધરામાં મોરસર ગામ. ગામમાં મગરપ્રતાપ રાજા રાજ કરે. રાજાની અવસ્થા વરસ પચીસેકની. જેવાં એનાં રૂપ, એવાં જ એનાં ડહાપણ. રાજાએ જાળધરના જેવી દોમ દોમ સાયબી જમાવેલી.

ઈંદ્રાપરી જેવું રાજ, પણ એક જ વાતની ઉણપ રહી ગઇ છે : નગરને બાગ બગીચો ન મળે. દિવસ આખો ઝાડવાં વાવે ત્યાં રાતે માંડવના ડુંગરમાંથી સૂવરનાં ડાર આવે અને દાતરડીથી ઝાડવે ઝાડવાનો સોથ કાઢી નાખે. સાંઢસર અને સીંઢસર તળાવની પાળે સુવરડાંનો રહેવાસ હતો.

રોજ સવારે માળી જઇને પોકાર કરે કે ફરીઆદ! મોટા રાજા, ફરીઆદ! નંદનવન જેવી ફુલવાડીને સૂવરડો પીંખી જાય છે.

રાજાએ કહ્યું કે "માળી, હવે આવે ત્યારે જાણ કરજે."

પુનમનો દિવસ છે. સોળે કળાનો ચંદ્રમા આભમાં ચડયો છે. અંજવાળાં ઝોકાર છે. ત્યાં તો સૂર સૂવરડી આવી પહોંચ્યાં. નવી રોપેલી ફુલવાડી ભાળી.

સુવરડી બોલી "અરે હે ભોળા ભરથાર ! આ કોઈ રાજાની વાડી છે હો ! સવારે તારા સગડ લઇને બારસો બંધુકદાર ચડશે હો !"

સુવર બોલ્યો "હે અબળા ! તું તારે તારૂં ડાર કડયે વીંટીને ડુંગરામાં હાલી જા. હું તો ઝાડવાં ઉખેડયે જ રહીશ."

એમ કહીને હૂક ! હૂક ! હૂક ! કરતો સૂવરડો ઉપડયો ફુલવાડીમાં અને દાતરડી ભરાવીને ઝાડવાંનો ડાળોવાટો કરવા મંડયો. સૂવરડી બચળાંને રાતુડી ધારમાં સંઘરી આવીને ઉભી ઉભી સૂવરની ચોકી કરી રહી છે.

ફરીઆદ ! ફરીઆદ ! ફરીઆદ ! રાજાને જાણ થઈ. રાજાજી બોલ્યા "આંહી સાત વીસું રજપૂત બેઠા છો, પણ જો આજ સૂવરડો હાથમાંથી જાશે તો તોપને મોઢે બાંધીશ."

સાત વીસ રજપૂતોએ ઘોડે ચડીને સૂવરને માથે ઝ્હેતાં કર્યાં. સાત વીસુ બંદુકના ચંભા છૂટયા. માથે ગલોલીઓના મે વરસવા મંડયા. પણ સુવર તો ગલોલીનો ઘા ખાઇને તરત પડખેના ખાબોચીઆમાં પડે એટલે પલકમાં પાછો ઘા મળી જાય.

ગલોલીઓની બહુ ભીંસ થઇ એટલે સુવર ઝાળના ઠુવામાં પેસી ગયો. ત્યારે સૂવરડી બોલી કે

સૂવરડા સૂતો ઝાળમાં, ભૂંડણ આંટા ખાય,
ઉઠ હે કંથ નિંદ્રવા, તારાં ઘર ઘોડે ભેળાય.

મેણુંનો માર્યો સૂવર ઉઠયો ને બોલ્યો કે "જોઈ લેજે હો કે રાંડ, હમણે તીતી ભીતી કરી નાખું."

હુક ! હુક ! હુક ! એવા હુંકાર કરતો સુવર દાતરડી કાઢીને નીકળ્યો. ગલોલીના મારને ગનકાર્યો નહિ. અને સાત વીસું ને એક ઘોડાં ઘેરીને ઉભાં હતાં તેમાંથી કોને મારવો એનો વિચાર કર્યો: "અરે, ઘેંસનાં હાંડલાં તે કોણ ફોડે !" એમ બોલીને એણે દોટ કાઢી. સાતે વીસુંને કોરે મૂકી રાજાના ઘોડાને હડફેટમાં લીધો. રાજાના ઘોડાના બે પગને દાતરડી લગાડીને કુંડાળામાંથી નીકળી ગયો, તે સ ડ ડ ડ ડ કરતો ડુંગરામાં ગેબ થયો.

રાજા કહે "મનસાગરા, તારી પાસેથી ગયો."

મનસાગરો મોઢું મલકાવીને બોલ્યો "રાજા, પ્રથમ પહેલાં તમારા ઘોડાના ડાબલા સંભાળો."

રાજાએ ઘોડાના પગમાં જોયું ત્યાં તો ધધાખ ! ધધાખ ! લોહીની ધાર હાલી જાય છે ! બીજો ઘોડો રાંગમાં લીધો અને બોલ્યા "રજપૂતો, સહુ સહુને ઘેર જાઓ. હું તો સુવરને મારીને જ નગરનું પાણી પીવાનો."

એમ કહીને રાજાએ સુવરને સગડે સગડે ઘોડો લાંબો કર્યો. ડુંગરના ઓળામાં તડબડ ! તડબડ ! તડબડ ! પાણીપંથો ઘોડો તીર વેગે ગયો. જોત જોતામાં તો સુવરને ઝપાટામાં લીધો. પણ તરવારનો ઘા કરે ત્યાં

સુવર તીરને વેગે નીકળી જાય અને તીર છોડે ત્યાં તરવારને વેગે છટકી જાય.

એમ આખો દિવસ આથડીને સુવરને થકવ્યો. સાંજ નમવા માંડી. સૂરજ મહારાજ મેર બેસે છે. રૂંઝયું કુંઝયું વળી રહી છે. અને હાં કે હમણુંજ સુવરડો હાથથી જાશે, ત્યાં તો 'જે મોરલીધર' કહીને રાજાએ કાન સુધી કમાનની પણછ ખેંચી. તીર છૂટયું. પાડા જેવડો સુવર ભફ ! કરતો ધરતી ઉપર જઇ પડયો.

સૂરજ મહારાજ મેર બેસી ગયા. ચંદ્રમાનાં કિરણ મંડ્યાં છૂટવા. સામે જુવે ત્યાં

અખંડનેત્રા ઝાડી !

ડુંગરે ડુંગરાની મૂછયું મળી છે.

ઝાડવે ઝાડવું અટવાઈ ગયું છે.

સાંસો ખાલ મેલે એવી

આરડ બોરડ અને કેરડની ઘટા બંધાણી છે.

સાગના ઠોરીઆ

નેવું નેવું હાથને માથે ડોકાં કાઢી રહ્યા છે.

વાંદરાં ઓળાંબો કોળાંબો રમે છે.

રીંછ કણુકી રહ્યાં છે.

અને

નવ નવ હાથ લાંબા ડાલામથ્થા સાવઝ

એવી તો ઝરડકીયું દે છે કે

ગ મ મ મ મ મ !

નેસના ડુંગરા હલમલી હાલે છે.

એમાં રાજાને એકલું એકલું લાગવા મંડ્યું. ડુંગરાની ખોપો જાણે હમણાં ખાઇ જશે એમ ડાચાં ફાડીને બેઠેલી. રાજાજી મુંઝાઇને જ્યાં પાછળ નજર કરે ત્યાં કોણ? મનસાગરો પ્રધાન! અરે મનસાગરા! તું આંહી કેવો?

'મહારાજને એકલા મૂકું તો કાળી ટીલી ચોંટે.'

'અરે રંગ રે મારા મનસાગરા રંગ.'

મનસાગરાની સાથે અફીણ હતું. કસુંબા પીધા. ત્યાં તો સૂરજ મહારાજે કિરણું કાઢી. મનસાગરે અડખે પડખેથી આવળીયાં, બાવળીયાં, લપોટીઆં, ઝપોટીઆં વીણી લાવીને ચકમક ઝેગવ્યો. ઇંધણાંનો દેવતા પાડ્યો. પછી

વાલીઆ ગાળુના વાઢાની બજર,
અછોટીઆ વાડનો ગળ,
મહુની કાંકરી
અને ઉંડનું પાણી

કર્યાં ભેળાં. ચલમ ભરી એવો દેવતા માંડ્યો કે ચલમ ઉંધી વાળે તો ય તીખારો ન ઝરે.

હોકાની ત્રણ ફુંક લીધી ત્યાં તો રાજાની કાયામાં કાંટો આવી ગયો. પણ આઠ પહોર થયા અંજળી પાણી નહોતું મળ્યું એનું કેમ? રાજાના ગળામાં કાંચકી બંધાઇ ગઇ. રાજા પાણી! પાણી! પોકારવા મંડ્યા.

ઝાડે ચડીને મનસાગરે જોયુ તો આઘેરાં જાનવર ઉડતાં જોયાં. જાણ્યું કે હાં, પાણીનું થાનક હશે. મનસાગરો પ્રધાન પાણી ગોતવા ગયો.

રાજા નજર કરે ત્યાં સામે જ કાળાન્તરનાં જૂનાં પાંચ દેવળ દેખ્યાં. ઝાડવાંની ઘટા જોઇ. નીમષ વાર થઈ ત્યાં તો ઘ ર ર ર ર ! કરતો દખણાદી દિશામાંથી રથ ઉડતો આવે. રથને પાંખાળા ઘોડા જોડેલા છે.

આવીને રથ દેવળે ઉતર્યો. અંદરથી અપસરા નીકળી. તેજનાં કિરણ પડી ગયાં. અપસરાએ રાજાને ભાળ્યો. દેવળમાં જઇને પૂજા કરી. પાછી નીકળી. રાજાની સામે આંખના તારલા નોંધ્યા. કંકુવાળા ચોખા કર્યા. નાળીયેર દેખાડયું. છ આંગળીઓ ઉંચી કરી. કટાર ઉઘાડીને પોતાના પેટ સામે ધર્યો. અને પછી રથમાં બેસીને ઘ ર ર ર! રથને આકાશને માર્ગે ઉડાડયો.

રાજા તો એ જાય ! એ જાય ! એમ બોલતો રહ્યો.

મનસાગરો પાણી લઇને આવે ત્યાં તો એ જાય ! એ જાય ! એ જાય ! એમ જાપ જપાય છે. બીજી કંઈ શુધબુધ રહી નથી.

મનસાગરો કહે કે "ગાંડા થયા છો ?"

"મનસાગરા, અપસરાનો રથ દખણમાં ગયો. મને કાંઇક નિશાની કરતી ગઇ. એ જાય ! એ જાય ! એ જાય !"

"અરે ચૂડેલ હશે, ચૂડેલ ! અપસરા કેવી ? ચૂડેલથી: બી ગયા લાગો છો. થુકી નાખો, થુકી નાખો."

" મનસાગરા ! હવે થુકાય નહિ. હવે તો એ અપસરા શોધે તે દિવસ' હું અન્નજળ લઉં !"

"હવે અન્નજળ નહિ લ્યો તો જાશો મારા બાપ પાસે. છાનામાના પાણી પી લ્યો ને."

પણ રાજા તો એકનો બે ન થયો. એના ઘટડામાં તો "એ જાય! એ જાય! એ જાય" ના જ સૂર બંધાઈ ગયા છે. મનસાગરાને લાગ્યું કે ના, ના! રાજા ગાંડો નથી. કાંઈક કૌતૂક થયું હશે.

મનસાગરો મંદિરમાં ગયો. જુવે ત્યાં તો કંકુ કેસરનાં પગલાં: ધુપ: દીવો: અને ચોખા: આહાહા! અપસરા તો સાચી! નીકર મહાદેવની આવી રળીઆમણી પૂજા ન કરે! પણ એની સમશ્યામાં એ શું સમજાવી ગઈ?

મનસાગરો તો બુદ્ધિનો સાગર હતો. એણે એક પછી એક સમશ્યા લઈને પોતાના મનમાં અર્થ બેસાર્યો,

શ્રીફળ અને ચોખા બતાવ્યા એટલે શું? હાં. બરાબર; એનો મર્મ એ કે 'હે રાજા, હું તને વરી ચૂકી છું'.

પણ છ આંગળી એટલે? હાં, હાં છ મહિને તારી વાટ જોઈશ.

અને કટારી પેટ સામી ધરી એ શું? બરાબર, તું નહિ આવ્ય તો કટારીથી મારો દેહ પાડીશ.

હવે એણે શંકરના પદમની પૂજા શા સારૂ કરી? એનું નામ શું પદમાવતી હશે? હા, બરાબર એમજ.

પણ એનું ગામ કયું? હાં, એણે પદમ ફરતાં કનકનાં ફુલ ગોઠવ્યાં છે. એટલે કનકાવતી નગરી હશે.

એવો મર્મ ગોઠવીને મનસાગરો રાજાની પાસે આવ્યો. આવીને કહે કે

" ઉઠ ઉઠ હે રાજા! તને આજથી છ મહિને એ અપ્સરાની સાથે ચાર મંગળ ન વરતાવું તો તને ફાવે તે સજા કરજે."

રાજા કહે કે "માથું વાઢી લઈશ અને નવો ગઢ ચણાવી ગઢને કાંગરે કાંગરે રાઈ રાઈ વાપરીશ."

મનસાગરો બોલ્યો કે "હવે માથું કાપ્યા પછી તારે ગમે તે કરજે ને! મારે ક્યાં જોવા આવવું છે?"

રાજાએ પાણી બાણી પી, ચાર ચાર પુંક હોકાની લીધી ત્યાં તો ધણુણુણુ! બાર બાર મૂઠય કેફના તોરા ચડી ગયા. ડીલ કાંટે આવી ગયું. પછી દણુણુણુણુ! ઘોડે ચડીને પોતાની નગરીને માર્ગે મંડયા ઘોડા ફેંકવા. સાંજ પડયે મોરસદ ભેળા થઈ ગયા.

દિવસ પછી દિવસ વીતવા લાગ્યા. પણ રાજાનો જીવ તો થોડા પાણીમાં માછલું તરફડે એમ તરફડતો હતો. રોજ ઉઠીને આજીજી કરે કે "હે મનસાગરા, હવે કયારે જાશું કનકાવતી?"

" રાજા, વાજાં ને વાંદર્યાં, ત્રણે સરખાં! તમારે તો બાપુ, બીજો ધંધો જ નથી! કનકાવતી નગરી તે શું રસ્તામાં પડી છે? કોણ જાણે ક્યાં હશે!"

મનસાગરે ત્રણ ત્રણ મહિના સુધી ગોત કરી. પણ કનકાવતી નગરીનો પતો ક્યાં ય મળ્યો નહિ. ત્રણ જ

મહિના રહ્યા અને દિવસ તો નદીઓનાં પાણીને વેગે મંડયા વીતવા. હવે કરવું શું?

એક વાર મનસાગરો બજારમાં હાલ્યો જાય. ત્યાં તો જોગી ઓતરાખંડરો! કોઇક નાગડો બાવો: માથે વેંત વેંત લાંબા પીંગલાં લટૂરીયાં ફરકે: ઘેરી ઘેરી આંખડીયું: આખે ડીલે ભભૂતના થર: એક હાથમાં ચીપીઓ: બીજા હાથમાં ખપ્પર લઇને આલેક! આ........લેક! કરતો ચાલ્યો આવે છે.

મનસાગરો બોલ્યો "બાવાજી, નમો નારાયણ!"
"નમો નારાયણ બચ્ચા! લેકિન કુછ ગાંજા નહિ, સૂઝ નહિ, કુછ નહિ!"

મનસાગરે ગાંજાની કળીઓ વીણી, પાણી નાખીને હથેળીમાં ચોળી. ચલમમાં ભરીને બાવાજીના હાથમાં આપી. ચકમક ઝેગવીને દેવતા ચલમ ઉપર ધર્યો ત્યાં તો બાવાએ

આલેક ગરનારી દુલા
ભેજ ગાંજેકા પુલા
નજર કરે કરડી
સો મરે ટાંગા ઢરડી

સુકા સાપ
ગાંજેકા બાપ

કડકડતી કાળકા
ભડભડતા મસાણ

ઉજડ ગામના હડમાન
મચા હૈ ઘમસાણ

ઠંડા ચોરકી લેર
આવા અબધુતકી મેર
કોઈ પીવે ગાંજા ને
કોઈ પીવે ઝેર

એમ બોલી ઝપટ મારી. સાતમી ભોમકાને માથે બાવાનો જીવ ચડી ગયો. કેફનો તોરો લાગ્યો. બીજી કોર મનસાગરો પગ ચાંપવા મંડયો અને બોલ્યો કે ભલ્યે! ચાર જગના જોગી ભલ્યે!

બાવો કહે "બચ્ચા, માગ માગ!"

"જોગીરાજ! બીજું કાંઇ નહિ. પણ મને કનકાવતી નગરીનો રસ્તો દેખાડો. હું ભૂલો પડયો છું."

"અરે કનકાવતી તો મેરે પાંવ નીચે ઘાસ ગઇ હૈ. દેખ, ઇધરસે બરડો ડુંગર, શેત્રુંજા ડુંગર, નાંદીવેલા ડુંગર. ઉધર દો રસ્તા તરેગા. જમણા રસ્તાસેં સાત કોસ કનકાવતી. ઔર ડાબા રસ્તાસેં તીન કોસ. લેકીન તુમ ડાબા છોડકે જમણા ચલનાં."

મનસાગરે રાજાને જાણ કરી. રાજાએ તો હાકલ કરી કે "હાં, થાય નગારે ઘાવ! રથ રેંકડા, ડેરા તંબુ, ફોઠ દમંગળ લશ્કર સાબદાં થઇ જાઓ!"

મનસાગરે હળવે-ક રહીને રાજાના કાનમાં ફુંક મારી કે "કાં ભાઇ, કનકાવતી જઇને ગોળની કાંકરી ખાઇ આવ્યા છો ખરા?"

"ના! કેમ?"

" ત્યારે આવડી બધી તૈયારી શેની ? ત્યાં કાંઇ સાસુ પોંખવા નહિ આવે. કાકાઓ છૂટી ડામણીયુ મારશે, તે બરડા ફાડી નાખશે, જાણો છો ? "

રાજાએ કાનની બુટ ઝાલી ! એક જ રથ લઇને અંદર બેઠા. ઠનનન ! ઠનનન ! ઠનનન ! ઠનનન ! રથ રોડવ્યે જાય છે. રસ્તામાં રાત રહેતા રહેતા રહેતા નાંદીવેલાના ડુંગર પાસે બે રસ્તાને તરભેટે આવી ઉભા રહ્યા.

મુંઝાઇને રથ થંભાવ્યો. હવે શું થાય? જોગીનું વેણ ચૂકી ગયા. ડાબે રસ્તે રથ હાંક્યો. મહા ઘોર ઝાડીમાં અટવાઇ ગયા. ચારેક ગાઉ રથે ગોથાં ખાધાં ત્યાં તો રાજાના માથામાં ચસકા નીકળવા મંડયા. ખોપરી જાણે હમણે નીકળી પડશે ! રાજાનો પ્રાણ જાઉં ! જાઉં ! થાય છે. ચીસે ચીસ નાખેછે. મનસાગરો તો મુંઝાઇ ગયો.

અરે હે બાળારાજા ! આ પરદેશી ધરતી છે ! આપણે ભૂલા પડયા છીએ. તમે હરમત રાખો !

પણ હરમત કયાંથી રાખે ! એક વાટપાડીઓ ઝેરઝાળ નાગ એ જંગલમાં ચારો કરે છે. અને

બાર ગાઉમાં એનું ઝેર ફરે
ભોમ ધણી હોય એને ચડે !

એટલે કે બાર બાર ગાઉમાં એનું ઝેર છવાઇ જાય, તે બીજા કોઇને નહિ પણ રાજના ધણીને જ ચડે.

રાજાની રગેરગમાં ઝેર ચડવા માંડયું. સાંજ પડયે ઝેરઝાળ નાગની વાવ આવી ત્યાં તો રાજાનો જીવ દસમે

દ્વારે પહોંચી ગયો. એકલા તાળવામાં જ ધબકારા રહ્યા. મુંઝાઇને મનસાગરો ધા નાખે છે કે " એ ઠાકોર! એક હોંકારો દો." પણ રાજા કયાંથી બોલે ?

મનસાગરો વાવમાં પાણી ભરવા ગયો. અંદર ડોકીયું કરે તો અંધારી ઘોર ઉંડી વાવ! ચોળીયું પારેવું ત્રણ વિસામા ખાય ત્યારે છેલ્લે પગથીએ પહોંચે, એટલી બધી ઉંડી. અંદર પાંદડાં! પાંદડાં!

પાંદડાં ખસેડીને ખાબોચીયું ઉલેચ્યું. કાજળીઓ ભર્યો. રાજાના માથા પર પાણી છાંટયું. પણ રાજાની મૂર્છા વળતી નથી. ત્યાં રાત પડી ગઇ. રાજા બેભાન છે. મનસાગરો ઢાલ તલવાર અને ભાથો બાંધીને ચોકી કરવા મંડયો.

અઘોર રાત જામી ગઇ છે. ત્રમ! ત્રમ! ત્રમ! તમરાં બોલે છે. દોઢેક પહોર રાત ગઇ ત્યાં વાવમાંથી ફરરરરર! કરતાં પાંદડાં નીકળ્યાં.

મનસાગરો વિચારે છે કે "આ શું કૌતુક! વગડામાં વંટોળા દીઠા, પણ વાવમાં કોઇ દિ' નથી દીઠા!"

ત્યાં તો ધુમાડાના ગોટે ગોટા નીકળવા મંડયા. અને પછી તો ઝડાફ! ઝડાફ! કરતા ઝાળના ભડકા નીકળ્યા. કાંઠે જે લીલાં કંજાર ઝાડવાં હતાં એટલાં બધાં બળીને કાળાં બની ગયાં.

ફું! ફું! ફું! એવા ફુંફાડા મારતો ઝેરઝાળ નાગ નીકળ્યો. મનસાગરો થોડીક વાર તો હેબત ખાઇને ઉભો

થઈ રહ્યો. પણ જેમ સાપને પુંફાડતો જોયો, તેમ સૌ "અરે ફટ ફટ ! હું કંકુવરણી ભોમકામાં પાકેલો છું ને આમ ડરીને મરીશ ?" એમ બોલીને "ઉભો રેજે તારી જાતનો હુ નાગ મારૂં !" કરતો ઉઘાડી તરવાર લઇને દોડયો.

ખડ ! ખડ ! ખડ ! નાગ હસી પડયો.

સામે મનસાગરો યે હસ્યો, ખડ ! ખડ ! ખડ !

નાગ કહે "એલા, કેમ હસ્યો ?"

મનસાગરે સામે પૂછ્યું "ત્યારે તું કેમ હસ્યો ?"

"હું તો એમ હસ્યો કે તું બહુ લોંઠકો થઇને ઉઘાડી તરવારે દોડયો આવ છ, પણ હમણાં હું ફુંક માર્યો ભેળો તને બાળી ભસમ કરી નાખીશ."

મનસાગરો બોલ્યો "હવે બાળી જાણ્યો એમાં આવડી બધી બડાઈ શું કરી રહ્યો છો ? બસ બાળી જ જાણુ છ ? કે કે'દી કોઇનું ઠાર્યું ય ખરૂં ?"

નાગ વિચારમાં તો પડી ગયો. એટલે બરાબર લાગ જોઇને મનસાગરે ટોણો માર્યો કે "આવી જા, રવડ આંધ્યઃ કાં તો તેં બાળ્યાં છે એટલાંને ફરીવાર લીલાં કરી દે તો હું ઉઠબેસ કરૂં, નીકર તેં બાળ્યાં છે એને હું હમણાં લીલા કરી દઉં તો તુ ઉઠબેસ કરીશ ? છે કબૂલ ? અરે, આબરૂ ધૂડ થઇ જાય ધૂડ ! મોટા શેષનાગે ઉઠબેસ કરી એમ માણસ વાતું કરે. ખબર છે ?"

નાગના હૈયામાં ફ્રાસકો પડયો કે વાત સાચી! આ મારો બેટો માનવી જો કયાંઇક ઝાડવાં લીલાં બનાવી દેશે તો મારી આબરૂ પડી જાશે! એ બોલ્યો,

"એમ, જોવું છે? આ લે ત્યારે!"

એટલું બોલીને નાગે મોઢામાં અમૃતની કોથળી હતી તે દાબીને ફરરરર! કરતી એક ફુંક મારી. ત્યાં તો બળેલાં ઝાડવાંનાં ઠુંઠાને કુંપળાં ફુટી નીકળ્યાં. ચારે દિશામાં લીલવણી પથરાઇ ગઇ. લીલું! લીલું! લીલું! થઇ ગયું.

અને રાજાની યે મૂર્છા વળી ગઇ.

નાગ બોલ્યો "લે, હવે તારા પેટની વાત કર."

મનસાગરો તાળી પાડીને બોલ્યો "હા....હા હા....હા! તને કેવો મુરખો બનાવ્યો દોસ્ત! ગાંડીયા, એટલું યે ન સમજ્યો કે કાળા માથાનાં માનવી તે કયાંઇ સુકાનાં લીલાં કરી શકતાં હશે! મારે તો મારા રાજાને સજીવન કરાવવો હતો, એટલે તારી પાસે અમી છંટાવ્યું, મુરખા!"

નાગને તો રૂંવે રૂંવે ક્રોધની ઝાળ થઇ. પણ હવે શું કરે? એની ઝેરની કોથળી તો ખાલી થઇ ગઇ હતી! એ તો છ મહિને ભરાય!

ફેણ માંડીને નાગ બોલ્યો "યાદ રાખ બેટમજી! સ્વાંતનું નખતર વરસે, અદ્ધરથી એનાં ફોરાં ઝીલું, એનું હળાહળ ઝેર કરૂં અને છ મહિને તું જ્યાં હો ત્યાંથી

તને ગોતીને ડંસ કરૂં. કરડયા ભેળો ત્યાં ને ત્યાં પાણી જ કરી નાખું !"

"હ્યો ત્યારે, ઘોઘા બાપજી ! લેતા જાવ ! બોલ્યા એનો ગણુ !" એમ કહીને ઉઘાડી તલવારે મનસાગરો ઉછળ્યો અને એક ઘા ઝીંકીને નાગના બે કટકા કરી નાખ્યા."

"હ્યો બાપા ! સદ્‌ગતિ કરજો તમારા જીવને ! મુંગા રહ્યા હોત તો કાંઈ હતું ?"

નાગના કટકા બે ઘડી તરફડયા. રાજા અને મનસાગરે રથ હાંકી મેલ્યો. ઠણુણુ ! ઠણુણુ ! ઠણુણુણુણુ !

આવી પહોંચ્યા કનકાપરીના પાદરમાં. જુવે ત્યાં પાદરમાં ફુલવાડી હીલોળા લઈ રહી છે. માળી કીચૂડ ! કીચૂડ ! કોસ હાંકે અને ગાલે મસના ટીલાવાળી ચાંપળી માલણ ભાત લઈ ચાલી આવે. મનસાગરે વિચાર્યું કે અજાણી ભોમકા છે. ઉતારા તો માલણને ઘરે કરીએ તો ફાવીએ.

ચાંપલી માલણ બરાબર રથને પડખેથી નીકળી એટલે મનસાગરે નિસાસો નાખ્યો, આ ! હા ! હા !

ચાંપલી કહે "મારા પીટયાઓ ! તમારાં માણસો મરે ! અમારી લીલી વાડીને ઝાંપે નિસાસો શીદ નાખો છો ?"

મનસાગરો બોલ્યો "અરે બાઇ ! બે'ન ! અમે નિસાસો તો એમ નાખ્યો કે અમારે ય તારા જેવી બે'ન

છે. એ પણ તારી જેમજ મસનાં ટીલાં કરે છે. તને જોઇને અમને બ્હેન સાંભરી. આ લે બાપ, કાપડું."

એમ કહીને મૂઠી એક સોનામ્હોર ઠલવી દીધી. ચાંપલીયે તો ભાઇ! ભાઇ! કરતાં મીઠડાં લીધાં. ધણીનું ભાત આ બે ભાઇઓને ખવરાવ્યું અને "પીટયા મારા ભાઈ આવ્યા છે" એમ પોતાના ધણીને સંભળાવીને મ્હેમાન ભેળી ઘેર આવી. ભાઇઓને માથે તો અનોધાં હેત ઢોળવા મંડી!

મનસાગરો પૂછે છે "હેં બે'ન! શું ધંધો કરો છો?"

"ભાઇ! રાજાની કુંવરી પદમાવંતી છે."

પદમાવંતી શંકરની પૂજા કરે,
પુરૂષ નામે ચોખો ન જમે,
એવાં પ્રતિવ્રતાનાં વ્રત પાળે.

એની સારૂ રોજ ફુલની છાબ લઇ જાઉં છું"

"કાંઇ આલે ખરાં!"

"ના માડી! વાડીમાં બકાલું કરી ખાઇએ. રાજભાગ ન લ્યે. દરબારમાં વીવા વાજમ હોય તો ખીચડો જમીએ."

"અરે બે'ન! અમારા મલકમાં માળીની છાબ ખાલી ન જાય! લે, અમે તને આજ એવી કરામત કરી દઇએ કે તારો રોટલો વધે."

માલણ ફુલડાં લાવી તેને ગુંથીને મનસાગરે ત્રણ પોશાક બનાવ્યા: ઓઢણી, ચણીઓ અને કાંચળી. અક્કલ કામ ન કરે એવી નવરંગી ગુંથણી કરી. અંદર કાગળની કટકી સંતાડી. ચાંપલી તો હરખમાં ડગલાં માંડતી રાજમહેલમાં ઉપડી.

પદમાવંતી બેઠી છે. સવા સવા વાંભની વેણુની લટો મોકળી મૂકી છે. કેસર કંકુની આડય તાણી છે. અને

નમો શંકરા ઇસરા માય બાપા!
તુંજાં નામ લેતાં ઘટે કોટિ પાપા!

એવા જાપ જપી રહી છે. ત્યાં છાબ આવી. દોથો ભરીને ફુલ મહાદેવને ચડાવ્યાં. પોતે ફુલનો પોશાક ધારણ કર્યો અને અંદરથી ચિઠી વાંચી કે

પાંચ દીઓળા પરસાળ,
એક નર દો ઘોડા હાથ,
એક નર નહિ ગંધ્રવ જસો
એ આવ્યા, એને ઉત્તર કરો!

વાંચીને પદમાવતીનું હૈયું હાંફવા મંડયું. સમજી કે જેની વાટ જોતાં હતાં એ પરોણા આવી પહોંચ્યા.

હવે જવાબ શી રીતે કહેવાડવો? આ ચાંપલી ઓછું પાત્ર છે. જાણી જશે તો બદનામ કરશે. માટે એ બીવે અને બોલ્યા સમજી જાય, એવી સમશ્યા કરૂં.

થાળમાં કંકુ કેસરના થાપા ભરીને કુંવરીએ ચાંપ-

લીને બેય ગાલે અડબોત મારી. કંકુનાં આંગળાં છપાઈ ગયાં. ચાંપલી તો રોતી રોતી ઘરે આવી.

"ચુલામાં જાય તમારી કરામત, પીટ્યાઓ!"

રાજા બોલ્યા કે "મનસાગરા, મંડો ભાગવા. આ તો આપણે ઘર ભૂલ્યા." મનસાગરે તો ચાંપલીને મૂઠી ભરીને સોના મહોર દીધી. એટલે ચાંપલી પાછી રાજી! રાજી!

રાજા છક થઇ ગયો. "અરે મનસાગરા, આપણને ઘાણીમાં ઘાલી તેલ કાઢશે હો!"

મનસાગરો કહે "મહારાજ સવા મણની તળાઇમાં સુઇ રહો. તમારૂં રૂંવાડું યે ફરકે નહિ. કાલ પદ્માવતી સાથે તમારો હથેવાળો થાય. પછી શું? આમ જુઓ સમસ્યા."

રાજાએ કંકુનાં આંગળાંની છાપ ચાંપલીને ગાલે જોઇ. કંકુનો મર્મ રાજાને સમજાણો.

રાજકુંવરીએ માવતરને સંદેશા મોકલ્યા કે સ્વયંવર આદરો. આજ આટલે આટલે વરસે દીકરીએ પરણવાની હા પાડી તેથી રાજા રાણીએ તો તાબડતોબ તૈયારી કરી. સ્વયંવર રચાણો. અલકમલકનાં રાજા આવ્યા પદમાવતીએ તો નગર પ્રતાપને વરમાળા આરોપી.

હાથી, ઘોડા, સોના અને વેલ્યોની પહેરામણી લઇને પદ્માવતી પોતાના ભરથાર સાથે પાંચાળમાં સીધાવ્યાં.

નારંગીના તંબુ જેવો એક લેલુંબ વડલો: વડલાને છાંયડે રાજાના રસાલાએ રાતવાસો રહેવા મુકામ નાખ્યાં.

રાવટીમાં રાજા અને રાણી પોઢ્યાં છે. મનસાગરો ઉઘાડી તરવારે પોતાના ધણીની ચોકી કરે છે.

અધરાતનો ગજર ભાંગ્યો છે. મનસાગરો ચંદ્રમાનાં ઝોકાર અજવાળાં જોતો જોતો જાગે છે. તે વખતે વડલાની ઘટામાં બે પંખીએ વાતો કરવા માંડી:—

"અરે હે ગરૂડ પંખણી?"

"શું કહો છો ગરૂડ પંખી?"

"આપણે આંગણે આજ રાજા રાણી મહેમાન છે. પણ આવતી કાલે એનું રાજ રંડી પડશે!"

"કેમ?"

"આ રાજાને માથે આવતી કાલે છ ઘાતો છે."

"કઇ કઇ?"

"આંહીથી રથ જોડીને હાલશે, એટલે એને માથે આ વડલાની ડાળ ફસકીને તાટકશે. અને રાજા રાણીને કચરી નાખશે."

"એમાંથી એને કોઇ ન બચાવે?"

"હા. કોઇ બીજે માર્ગેથી રથ હાંકી જાય તો રાજા રાણી બચે. પણ થોડે જાશે ત્યાં બે ડુંગરા આવશે. જીવતું જાનવર વચ્ચે થઇને નીકળે કે તરત એ ડુંગરા સામ સામેથી દોડીને ભટકાય છે. ત્યાં આ રાજા ને રાણી છુંદાઇ જશે."

" એમાંથી બચે તો ?"

" તો રસ્તામાં એક હીરાજડિત સોનાનો વેઢ પડયો હશે, તેમાં રાજાનો જીવ લલચાશે. લેવા જાશે કે તરત તંબોળીઓ નાગ થઇને ફૂટકાવશે."

" એમાંથી બચે તો ? "

" તો સામૈયાનો જે ઘોડો આવશે તે રાજાને પછાડીમે ફોદા કાઢી નાખશે."

" એમાંથી બચે તો ? "

" તો ગામનો દરવાજો માથે પડશે."

" એમાંથી બચે તો ? "

"તો છેલ્લામાં છેલ્લી ઘાત રાતે આવશે, રાજા રાણી બેય પહેલા પહોરની મીઠી નીંદરમાં પડયાં હશે. તે વખતે એક કાળી નાગણી છાપરામાંથી નીકળશે. એના ઝેરનું ટીપું બરાબર એ સૂતેલી રાણીના ગાલ ઉપર પડશે. રાજા જાગીને ગાલ ઉપર બચ્ચી લેતાં જ ઝેર એના પેટમાં જાશે. પલકમાં જ એના પ્રાણ નીકળી જાશે."

"પણ હે ગરૂડ પંખણી ! આ વાત જો કોઇ સાંભળી જાય અને સાંભળીને જો કોઇ બીજાને મ્હોંયે કરે તો એ કહેનાર માનવી પથરો બની જાય હો !"

એટલી વાત કરીને પંખી પોઢી ગયાં.

મનસાગરાએ આ વાત કાનોકાન સાંભળી. પંખીની વાચા ઉકેલતાં એને આવડતું હતું. એના મનમાં થયું

કે અહાહાહા! "આટલે આવીને હું શું મારા ધણીને મરવા દઉં ?"

સવારે રસાલો ઉપડયો, મનસાગરે પોતાની સાથે એક પોપટ ઝાલીને લઇ લીધો. વડલાની જે ડાળ પડવાની હતી તેની હેઠળથી રથ ન હાંકયો અને બીજે લાંબે મારગે આંટો ખવરાવ્યો.

રાજા કહે "આમ કેમ ?"

મનસાગરો કાંઇ બોલ્યો નહિ. રાજાને ખોટું લાગ્યું.

બરાબર બે ડુંગરા પાસે આવી પહોંચ્યા. પાસે જઇને મનસાગરે પોપટને ઉડાડયો. બેય ડુંગરા પોપટને કચરવા દોડયા. ભટકાઇને પાછા વળ્યા, એટલે સડેડાટ રાજાના રથને મનસાગરે ઓળંગાવી દીધો.

રાજાએ આ કૌતુકનું કારણ પૂછયું. મનસાગરો મુંગો રહ્યો. રાજાને વધુ દુઃખ લાગ્યું. આ મનસાગરો મારી સામે કોણ જાણે કેવાં યે કારસ્થાન ગોઠવી રહ્યો હશે! વાણીઆનાં પેટ આવડાં બધા ઉંડાં!

રાજાએ તો મનસાગરાની સાથે જાણે અબોલા આદર્યા. તોય મનસાગરાના અંતરમાં કાંઇ દુઃખ ધોખો નથી. એ તો રાજાના રથની મોઢા આગળ પોતાનો ઘોડો મુંગો મુંગો હાંકતો જાય છે.

ત્યાં તો સૂરજનાં કિરણોમાં ઝળળક! ઝળળક! ઝળળક! થાતો એક વેઢ રસ્તે પડેલો છે. મનસાગરો ચેતી ગયો કે હાં! આ જ પેલાં ગરૂડપંખીએ

ક્હેલો વેઢ ! રાજાની નજર ચૂકાવવા એણે પોતાના ઘોડાને વેઢ આડો ઉભો રાખ્યો. પણ ભાતભાતના રંગે ઝળુકતો વેઢ એમ કેમ અછતો રહે ? જાણે એમાં તો નીલમ, માણેક અને પદમ જડયાં હોયની !

"એ....એ ઓલ્યો વેઢ !" રાજાએ રથમાંથી બૂમ પાડી. "કોઇ પદ્મણીના હાથમાંથી પડી ગયો લાગે છે." એમ કહીને રાજા લેવા દોડયો. મનસાગરે જાણ્યું કે હમણાં રાજાનો પ્રાણ જાશે. એટલે રાજા પહોંચે તે પહેલાં તો મનસાગરે વેઢને પોતાના ભાલાની અણીએ ચડાવીને આઘે આગે ફગાવી દીધો. કુંફાડા મારતો તંબોળીઓ થઇને એ વેઢ ચાલ્યો ગયો. પણ રાજાએ તો એવું કાંઇ જોયું નહિ. એને તો રૂંવે રૂંવે ઝાળ થઇ, ખીજાઇને એણે પૂછયું "મનસાગરા ! મારો વેઢ કેમ ફગાવી દીધો ?"

મનસાગરો કેમ કરીને બોલે ? જવાબ આપે તો પથરો બની જાય ! અને હજુ તો રાજાને માથે ત્રણ ઘાત બાકી રહી હતી. મનસાગરો અબોલ રહ્યો. રાજાએ દાંત ભીંસ્યા.

આગળ ચાલ્યા. રાજધાનીનું પાદર આવી પહોંચ્યું. નગરમાંથી સાત વીસ સામંતો સામૈયું લઇને આવ્યા છે. ગામની બ્હેન દીકરીઓ રાજા–રાણીને કંકુના ચાંદલા કરીને ભીંઠડાં લેવા મંડી છે. શરણાઇઓના ગળતા મધરા સૂર ગાજી રહ્યા છે. દેવળે દેવળે નોબતો ગડેડે છે. કોટને કાંગરે કાંગરે ઘીના દીવા બળે છે. એવી રોશની અને રંગની છોળો મચી રહી છે, ત્યારે મનસાગરો કયાં ઉભો છે ?

મનસાગરો આ કલ્લોલમાં ભળતો નથી. એના મ્હોં ઉપર ચિન્તાનું વાદળું ઝળુંબે છે. એ તો ઉભો છે સામૈયાના ઘોડાની વાટ જોતો જોતો. ઝરીયાની સરંજામમાં શોભતો ઘોડો પોતાની ઝગમગતી ઝૂલડીઓ ફરફરાવતો, હીરનાં ઝુમકાં ડોલાવતો, ઝાંઝરીયાળા પગ માંડીને રૂમઝૂમ! રૂમઝૂમ! નાચ કરતો કરતો, કેમ જાણે સૂરજના રથના સાત ઘોડા માયલો એક હોયની, એમ હાલ્યો આવે છે. કપાળ ઉપર માણેક લટ ઝપાટા ખાઈ રહી છે.

"એ મારો દેવમૂનિ આવે! મારો કલેજાનો કટકો આવે! મારો આતમારામ આવે!" એમ રાજાએ હરખના નાદ કાઢયા. ઘણા મહિનાના વિજોગી ઘોડાએ સામી હેતની હાવળ દીધી. રાજા સામો દોડયો. પણ હજુ તો રાજા પહોંચવા જાય છે ત્યાં ધડ! દેતી મનસાગરાની તરવાર ઘોડાની ગરદન ઉપર પડી. ડોકું ધડથી નોખું જઈ પડયું. તડફડ! તડફડ! ઘોડો ટાંટીયા પછાડવા લાગ્યો.

પછી તો રાજાના કોપનો કાંઈ પાર રહે? રાજાનાં નાખોરાં ફુલી ગયાં, હોઠ ધ્રૂજી ઉઠયા, કાયા કમ્પવા લાગી, રૂંવાડે રૂંવાડું બેઠું થઈ ગયું, ચહેરો તો ધગાવેલ તાંબા જેવો લા—લ ઘુમ! મારૂં કે મરૂં! મારૂં કે મરૂં! મારૂં કે મરૂં!

રાજાએ તલવાર ખેંચી. હમણાં જાણે માર્યો કે મારશે!

પણ મનસાગરો? મનસાગરો તો માથું ઢાળીને હાથ જોડી ઉભો છે. કાંઇ બોલે કે ક્યાંઈ ચાલે. આંખમાંથી અમી ઝરે છે.

ત્યાં તો સાત વીસ સામંતો દોડયા આવ્યા. રાજાજીના હાથ ઝાલી લીધા. તલવાર આંચકી લીધી. મહારાજ! ધીરા પડો. ક્ષમા કરો! સાહસ કર્યે કદાચને વાંસેથી વિમાસણ થાય!

સામૈયું તો હજી સાબદું થાય છે. રાજા ટાઢા પડીને સહુને હળે મળે છે. રાજકુટુંબના સુખ સમાચાર સાંભળે છે. ત્યાં તો મનસાગરો સરકી ગયો. દરવાજે જઇને હુકમ દીધો કે "દરવાણી! દરવાજો પાડી નાખો!"

દરવાણી ચમકીને બોલ્યો કે "મહારાજ, આ શું? પરણીને આવતા રાજાનું અપશુકન થાય?"

"પાડી નાખો દરવાજો, નીકર માથું વાઢી લઉં છું." એવી મનસાગરે ત્રાડ નાખી. દરવાણી બિચારો શું કરે? ચિઠીનો ચાકર! પ્રધાનજીનો હુકમ! પચાસ મજૂર વળગાડીને દરવાજો પાડી નખાવ્યો.

બોલાવો માળીને. માળી આવ્યા. દરવાજે ફુલની કમાન ગુંથી કાઢો. વાર લાગે નહિ હો!

પથરની કમાનને ઠેકાણે ફુલની કમાન ગુંથાઇ ગઇ. ગાજતે વાજતે સામૈયું આવ્યું. રાજાજી જોઇ રહ્યા કે દરવાજાને કમાનની કાંકરી યે ન મળે!

આ કોણે કર્યું? મહારાજ, મનસાગરે પ્રધાને!

હાય! હાય! હાય! હાય! આવું અપશુકન! ક્યારે સવાર પડે! કાળો ઘોડો ને કાળો પોશાક આપીને મનસાગરાને દેશવટે મોકલી દઉં!

ત્યાં તો દરવાજામાંથી રાજાનો રથ નીકળ્યો. અને ઉપરથી ખ ર ર ર ! ફુલની કમાન પડી. રાજાના રથમાં તો ફુલ ! ફુલ ! રાજા રાણી ફુલમાં ઢંકાઇ ગયાં.

રાણીએ બત્રીસ જાતનાં ભોજન અને તેત્રીસ જાતનાં શાક બનાવ્યાં. રાજા જમવા બેઠા. માનસરોવરનો હંસલો મોતી ચરે એમ રાજાએ અનાજના નવાલા લીધા. સામસામા કોળીઆ દેતાં રાજા રાણી રંગે સંગે જમી ઉઠયાં. રાતને પહેલે પહોર સોનાને સોગઠે અને હીરા જડિત પાસે ચોપાટ ખેલ્યાં. પછી ફુલડાંની સેજમાં પોઢી ગયાં. મુસાફરીના થાકથી મીઠી નીંદર આવી ગઇ.

બિલોરી કાચમાં ચુવાના તેલના દીવડા બળે છે. દીવા જાણે કે રાજા રાણીનાં ગુલાબી મ્હોં ઉપર મીટ માંડી માંડીને હસી રહ્યા છે.

દેવડીની ઝાલરમાં બરાબર બારના ડંકા પડયા. પહેરગીરે 'ખેરીઆત' પોકારી. એ વખતે રાજમહેલની પાછળ આવીને મનસાગરો ઉભો રહ્યો. એના હાથમાં ચંદન ઘો હતી. એણે ચંદન ઘોનો ઘા કર્યો. મહેલની દિવાલે ચંદન ઘો ચોંટી ગઇ. જાણે લોઢાનો ખીલો માર્યો હોય ને ! પછી ચંદન ઘોને જે દોરી બાંધી હતી તે ઝાલીને મનસાગરો ચડયો. પાછલી દિવાલેથી રાજાજીના ઓરડામાં દાખલ થયો. હાથમાં ઉઘાડી તલવાર છે. અંગ ઉપર અંધારપછેડો ઓઢેલો છે. લપાઇને ઓરડાના ખુણામાં સંતાઇ રહ્યો. એની નજર ઉંચે છાપરા ઉપર ચોંટી છે.

ત્યાં તો ફું ફું ફું ફુંકાર સંભળાણા. કાળી નાગણી આડસર ઉપરથી નીકળી. ટપક ! ટપક ! ટપક ! ઝેરનાં ત્રણ ટીપાં નાગણીની ફેણમાંથી ટપકયાં. બરાબર રાણીના ગાલ ઉપર લી....લું કાચ ઝેર !

અંધાર પછેડાવાળો મનસાગરો હળવાં પગલાં ભરતો ભરતો ભરતો પલંગ પાસે આવ્યો. ઓશીકે ઉભા રહીને એણે ડોકું નમાવ્યું. નમાવ્યું, નમાવ્યું, નમાવ્યું, નમાવ્યું, તે ઠેઠ રાણીના ગાલ ઉપર હોઠ અડયા. ચ....સ....ક ! દઈને ઝેરનાં લીલાં ટીપાં એણે ચુસ્યાં. પાણીની ઝારીમાંથી કોગળો કર્યો.

'વોય !' કરતી રાણી જાગી.

'કોણ છે !' કરતો કે રાજા ઝબકયો.

'કોઈક ચોર ! મારે ગાલે ચુમી ભરી !' રાણી થરથરતી થરથરતી બોલી. એનો સાદ ફાટી ગયો.

રાજાએ ઓરડાની ચોગરદમ આંખ ફેરવી.

'ઉભો રે' પાપીઆ !' કહેતા રાજાએ છલંગ મારી. જુવે ત્યાં મનસાગરો ! હાથ જોડીને ગરીબ ગાય જેવો ઉભો છે.

"પાપીઆ !" રાજાએ ત્રાડ દીધી. "આટલા માટે આ બધી રમત્યું કરતો હતો ? મારી રાણી ઉપર તારી ભૂંડી નજર !"

રાજાએ ખડગ ખેંચ્યું. રાણી થડક થઈ ગઈ. મન-

સાગરે માથું નમાવ્યું. બોલ્યો "મહારાજ ! જોજો હો, પાછળથી વિમાસણ ન થાય !"

"બોલ ! આ તારાં કારસ્થાન સમજાવ્ય !"

"સમજાવવામાં કાંઇ સાર નથી."

"બોલ. નીકર ઘા કરૂં છું."

"ભલે ! બોલીશ ! માથે કાળો ટીલી લઇને મરૂં તેના કરતાં તો ભેદ ખોલીને જ કાં ન મરવું ?"

એમ વિચારીને મનસાગરે વડલાવાળાં ગરૂડ પંખી અને ગરૂડપંખણીની વત માંડી. રાજા ને રાણી બેય સાંભળી રહ્યાં. વડલાની ડાળની વાત વર્ણવી, ત્યાં તો મનસાગરાના પગ ગોઠણ સુધી પત્થર થઈ ગયા.

"રાજાજી, રહેવા દો. જુઓ મારા પગ પથરા બનવા માંડયા છે."

"નહિ. તું દગાબાજ છો. બોલ !"

મનસાગરે જ્યાં ડુંગરાની વાત કહી દેખાડી ત્યાં તો કમર સુધીની કાયા પથરો બની ગઈ.

"રાજાજી ! હજી કહું છું રહેવા દો !" પણ રાજા તે માને !

વેઢલાની વાત પૂરી થઈ. ત્યાં પેટનો ભાગ પત્થર ! ઘોડાની વાત કહેતાં જ છાતી સુધી પાણો થઇ ગયો. એકલું ડોકું જ જીવે છે. અવાજ બેસી ગયો. જાણે કોઈ

ઉંડી ગુફામાંથી બોલતું હોય એવો ધીરો અવાજ આવવા મંડયો.

"રાજાજી! હવે કહેવરાવો મા." પણ રાજાની ભ્રમણા હજુ ભાંગી નહોતી. મનસાગરો જાદુગર લાગતો હતો. એણે કહ્યું "આગળ ચલાવ."

મનસાગરે દરવાજાની કમાન તોડવાનો ખુલાસો કર્યો. ત્યાં તો દાઢી સુધી પત્થર બની ગયો. જીભ ઝલાવા માંડી.

"બોલ, છેલ્લો ભેદ બોલી દે."

"હે રાજા! હું ઘડી બે ઘડીનો મહેમાન છું. આજ તો મારો ગુણ તારે હૈયે નહિ વસે. પણ આગળ ઉપર કોઇક દિ' જો મનસાગરો સાંભરે તો તારા પહેલા ખોળાના દીકરાનું લોહી આ પથરા ઉપર છાંટજે!"

"મારે એ કાંઈ નથી સાંભળવું. મને તારા છેલ્લા પાપની વાત કહી બતાવ."

મનસાગરે નાગણીની વાત કરી. એની આંખોમાં આંસુડાં ચાલ્યાં જાય છે. હાથ તો જોડાય તેમ નથી. ગણીની સામે તગ તગ નજર કરી. બેન! બે...!

એટલું બોલતાં તો માથા સુધી પત્થર બની ગયો.

સવાર પડી ગયું છે. સૂરજનું અજવાળું થવા આવ્યું છે. ઘડી એક પહેલાં બોલતો ચાલતો માનવી પત્થરનું પૂતળું બનીને ઉભો છે. એની આંખનું છેલ્લું આંસુડું યે પથરાનો આકાર ધરીને ઉભું છે. રાજા રાણી થંભી ગયાં!

"અરરર! અમારે માથેથી છ છ ઘાત ઉતારનાર મનસાગરાની અમે આવી દશા કરી? છેવટ સુધી એનું કહ્યું માન્યું જ નહિ!"

મનસાગરા! ભાઈ મનસાગરા! એક હોંકારો તો દે! એવું બોલતો રાજા પથરાને ગળે બાઝી પડ્યો.

એ ઓરડામાંથી રાજાએ પોતાની પથારી ફેરવી નાખી છે. ત્યાં મનસાગરાનું મંદિર બનાવ્યું છે. સાંજ સવાર ત્યાં ધુપ દીવા થાય છે. સીંદોર ચડે છે, ફુલ ચડે છે. નીવેદ ધરાય છે. કોઈ વાર રાજા મુંઝાય છે ત્યારે મનસાગરાના પૂતળાંને ગળે બાઝીને ચોધાર આંસુડે રોઈ આવે છે.

એમ કરતાં રાણી પદમાવતીને નવે મહિને સોળે કળાના ચંદ્રમા જેવો દીકરો અવતર્યો. દીકરાને મનસાગરાના ચરણમાં પગે લગાડ્યો. પણ દીકરાનું લોહી છાંટવાની છાતી હાલી નહિ. એમ કરતાં કરતાં વાત વિસરાઈ ગઈ.

દીકરો મોટો થયો. રમવા જાવું ગમે નહિ. આવીને મનસાગરાના ઓરડામાં બેસે. બેઠો બેઠો રમે.

એકવાર કુંવર શેરડી ખાય છે. ખાતાં ખાતાં ટચલી આંગળીએ છોતો વાગ્યો. લોહીનાં ટીપાં દડ દડ દડ દડી પડ્યાં. જ્યાં કુંવર મનસાગરાના પૂતળા ઉપર લોહી લુછવા જાય, ત્યાં તો ઓહો! આ શું? પથરો જીવતો થયો! મનસાગરે કુંવરને તેડીને બથમાં લીધો. બચી કરવા મંડ્યો. બેય જણાની વાતો ચાલી.

અરે ! આ બે માનવી વાતો કોણ કરે છે ! રાણીજી દોડયાં આવ્યાં

" માડી રે! ભૂત ! ભૂત ! ભૂત ! "

બ્હેન ! હું ભૂત નથી. બ્હીશો મા ! હું મનસાગરો ! કુંવરનું લોહી અડચે સજીવન થયો છું.

રાજાજી દોડયા. મારો મનસાગરો ! મારો ભાઇ ! મારો બાપ ! બોલી બાઝી પડયા. હેતનાં ને પસ્તાવાનાં આંસુડાં નીતર્યાં.

નગરીમાં ધામધુમ જામી.

*

સિંહાસન

ઉજેણી નગરીને માથે પરદુઃખભંજણ રાજા ભોજનાં રાજ છે. ભેરવોનાં માથાં ભાગે એવો ચોગરદમ ફરતો ગઢ છે. ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાઃ ચોરાશી બજારઃ ચોપન ચૌટાં: લખપતિઓની હવેલીઓનાં ઇંડાં આભમાં અડે છે. ચારે પહોર ઘડીયાં વાગે છે. સાંજરે મશાલો થાય છે. ઉજેણીમાં કોઇ દુઃખીયું ન જડે.

એક સમે રાજા ભોજે આજ્ઞા કરી " હે બુધિસાગરૂ, મલક મલક જોયા. પણ હવે ઓતરાખંડ જોવો છે.

"ખમા ઉજેણીના ધણીને. જેવી મરજી!" એટલું બોલીને બુધસાગરે બે પાણીપંથા ઘોડાને માથે પીતળીયાં પલાણ માંડયાં. હથીઆર પડીઆર બાંધીને રાજા પ્રધાન હાલી નીકળ્યા. હાલતાં હાલતાં ઉજેણીના સીમાડા વળોટવા જાય છે ત્યાં તો આઘેથી એક કઠીઆરે સાદ દીધો કે 'એ' ભાઇ, મારે માથે ભારો ચડાવશો ? "

"બધસાગરા ! કોઈક દુઃખીયારો ડોસો: માથે ભારો ચડાવી શકતો નથી. હાલો, મદદ કરીએ

એમ બોલીને રાજા પાસે ગયા. જુવે ત્યાં છાંટો ય લોહી બોત્યું ન જડે એવો બ્રાહ્મણ: અસલ હાડપીંજર જોઈ લ્યો: મોઢે માખીઓ બણબણે છે. નાકે લીંટ જાય છે. ખંભે વરતડીના કટકા જેવી જનોઈ ધબેડી છે. એવા બ્રાહ્મણને જોઈને રાજા બોલ્યા,

"અરે હે ગોર દેવતા ! આવી દશા ?"

"ખમા આણું લખ માળવાના ધણી ! હું તો બ્રાહ્મણ, પણ આ તારી ઉજેણીમાં

નવાનગરને નમો નમો !
શેરીએ શેરીએ ભમો ભમો !
કોઈ કે' ને કે જમો જમો !

એવા હાલ છે. ઘરની ગોરાણી ગાળ્યું દઈને ભળકડે તાંબડી પકડાવી લોટે ધકેલતી. દીવા ટાણે પાછો વળતો. પણ ઘરે કળશી એક છોકરાં ફીયાં વીયાં કરતાં વીંખી નાખતાં. બે રોટલા યે લોટ નહોતો થાતો."

"અરે ધિઃકાર ! ધિઃકાર ! ધિઃકાર ! બ્રાહ્મણનો દીકરો: ખંભે જનોઈ પડી છે, તો ય લાકડાં વાઢવાં પડે ! બિચારો વેદ ભાગવત ક્યારે વાંચે ? લ્યો મહારાજ ! સવા લાખ રૂપીઆની આ ચિઠ્ઠી. અમારે ખજીનેથી લઈ આવજો. કહો સ્વસ્તિ."

'સ્વસમ્ ! હે રાજા, સ્વસમ્ !'

'મહારાજ, આરધી સ્વસ્તિ કાં કહી ?'

"હે રાજા, સવા લાખ રૂપીઆ તો કોઇક અહબોત મારીને આંચકી જાશે. તે ટાણે તમને કયાં ગોતવા આવું ? જમીનનો એક કટકો આપો તો મજારી કરીને ગદયે' જાશું."

ત્યાં ને ત્યાં એક વાડી હતી. ત્રાંબાનું પતરૂં મગાવી ત્યાં ને ત્યાં પેઢી દર પેઢીના દસ્તાવેજ લખી આપ્યા. ન પાળે તેને ચાર હત્યા લખી. બ્રાહ્મણનાં દાળદરને દરિયાને સામે કાંઠે નાખી દીધાં. કડડડ ! ધુબ ! ભારો ભોંયપર નાખીને 'સ્વસ્તિ ! હે રાજા, સાત સાત સ્વસ્તિ !' કહેતો બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો.

ડણણણ....ણ કરતાં ઘોડાં હાંકતા રાજા અને બધ-સાગરો હાલી નીકળ્યા. મલક પછી મલક જોવા મંડયા. જ્યાં હાથીને ગળી જાય એવાં મોટાં ગરજાં થાય છેઃ જ્યાં સૂરજ સામી હાંડલી ધરતાં જ ફસ ફસ કરતાં ધાન ચડી જાય છેઃ જ્યાં માનવીની કાયા ઉપર રીંછડાંના જેવાં વાળ ઉગે છેઃ જ્યાં નર અને નારી બેયનાં શરીર જોડ-લાં જ અવતરે છેઃ જ્યાં ઢાલને ઢમકે પાણી નીકળે છે. એવી એવી ભાતભાતની ભોમકામાં દેશાટણ કરીને બરાબર વરસ દિવસે રાજા પ્રધાન પાછા ઘર દીમના વ્હેતા થયા.

ચોમાસું ઉતરીને આસો મહિનો બેઠો છે. કેડાને કાંઠે એક ખેતર ઉભું છે. માંહી અસવાર સોતાં ઘોડાં પણ ગેબ થઇ જાય એવા લીલુડા મોલ ઝોલે ચડયા છે. અને ઉભાં ડુંડાં ફાટી જાય એવો બાજરો લચકી પડ્યો છે. ખેતરની વચાળે મેડો છે અને મેડા ઉપર એક

આદમી ઉભો ઉભો હાથમાં ગોફણ લઇને “ હો! હો!' કરતો પંખી ઉડાડે છે. એ જોઇને રાજાએ પૂછ્યું.

“ અરે હે બધસાગરા! આવું ખેતર કોનું ? પોર તો આંહી બોરડીનાં ઝાળાં ઉભાં'તાં ને!”

“ મહારાજ! આ ખેતર ઓલ્યા બામણને કૃષ્ણાર્પણ કર્યું છે તે.”

ત્યાં તો “ઉભા રહેજો! એ મહારાજ! ઉભા રહેજો! જાય એને બ્રહ્મહત્યા! ગૌહત્યા! ચાર હત્યા!” એવા સાદ પાડીને મેડે ઉભેલો માટી બોલાવવા મંડયો. જઇને જુવે ત્યાં તો વરતડીના કટકા જેવી જનોઇ ધબેડી છે, ખડાકમાન તુંબડું કાખમાં રહી ગયું છે, હાથમાં જતરડો છે. અને હો! હો! કરીને વચાં હોકારતો બામણ ઉભો છે. દોડીને બામણ બોલ્યો કે “હે મહારાજ! પાંચ ડંડાં પોંકનાં લેતા જાવ.”

રાજા કહે “ગોર! અમારે તો દીધાં દાન રૂધિર જેવાં.”

“ તો હું કપાળી કરૂં. માથું ફોડું.”

બધસાગરો કહે “મહારાજ, આપણે સપાઇ સપરાંને આપી દેશું. પણ બામણનું વેણ રાખો.”

મેડથી ઉતરીને બામણ ખેતરમાં જાય છે. એક હાથમાં દાતરડું રાખીને બીજે હાથે એક ડુંડું ઝાલી માથું હલાવે છે. મનમાં વિચારે છે કે “ઓહોહોહો! આ ડુંડું તો સારા ખેતરનું સરદાર! આના ઉપર દાતરડું શે' હાલે!”

બીજું ડુંડું હાથમાં લીધું. માથું હલાવીને મનમાં બોલ્યો "ઓહોહોહો ! આ તો ઓલ્યા ડુંડાંનું જ ભાઈ ! વાઢતાં જીવ શે' હાલે ?"

રાજા પાસે આવીને બામણે માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં કહ્યું "મહારાજ ! આણી કોર લોંઠીયાં લણી ગ્યાં, ઢોર ખાઈ ગ્યાં, બગલાં ચણી ગ્યાં ! તમને અલાય એવું એકેય ડુંડું હાથ આવતું નથી."

મોઢું મલકાવીને રાજા પ્રધાન ચાલતા થયા. વળી પાછો બામણ મેડે ચડયો. અને મેડે ચડતાં વાર જ એણે હાકલા માંડયા કે "પાછા વળો મા'રાજ ! પાછા વળો ચાર હત્યા છે તમને ! પોંક લેતા જાઓ !"

વળી પાછા રાજા બામણની પાસે આવ્યા. એટલે બામણ કહે "મહારાજ ! ઉભા રો'. આથમણી દશ્યે ડુંડાં ઉભાં છે એમાંથી વાઢી દઉં."

એમ કહીને બામણે દાતરડું ઝાલ્યું. આથમણી બાજુએ ડુંડાં વાઢવા ઉતર્યો. એક પછી એક ડુંડું હલાવીને નિસાસો નાખ્યો કે ઓહોહો ! આ તો સારા ખેતરનું સરદાર ડુંડું ! આ વળી એનું જ ભાઈ ! શે વઢાય ?"

આવીને વળી પાછો ગરીબડો થઈ બોલવા મંડયો "મા'રાજ ! ઈ પડખેય લોંઠીયાં લણી ગ્યાં, ઢોરાં ચરી ગ્યાં, અને ડુંડું જ ન મળે, બાપજી !"

મ્હોં મલકાવીને રાજા સોજ હાલી નીકળ્યા. ત્યાં તો વળી મેડે ચડીને બામણ બૂમ પાડે છે કે "પાછા વળો, લેતા જાઓ ! ચાર હત્યાનાં પાપ !"

રાજા પૂછે છે કે "અરે હે બધસાગરા ! આ તે શી સમશ્યા ! બામણુ મેડે ચડે છે ત્યાં સમદરપેટો બની જાય છે અને હેઠે ઉતરે છે ત્યાં જીવ વાઘરીવાડે વહ્યો જાય છે, એ વાતનો કાંઇ મર્મ જાણ્યો ?"

"મહારાજ ! એ તો જાયગા–બદલો !" હસીને બધસાગરે જવાબ વાળ્યો.

"એટલે શું ?"

"હે રાજાજી, એ તો જગ્યા જગ્યાના પ્રભાવ સમજવા. જે ઠેકાણે બામણુનો મેડો ઉભો છે, તે ઠેકાણે ધરતીમાં નક્કી માયા દાટેલી પડી હશે, અને કાં કોઇ મહા દાનેશ્વરી રાજાનું થાનક હશે. એટલે મેડે ચડતાં જ બામણુનું મન મોટા રાજેશ્વર જેવું બની જાય છે, પણ નીચે ઉતરે છે ત્યાં પાછો બામણુનો બામણુ થાય છે."

"અને તમારૂં ભાખ્યું ખોટું પડે તો ?"

"તો તમારી તરવાર ને મારૂં ડોકું."

બામણુના મેડા તળેની ધરતી રાજા ભોજે ખોદાવી. ખોદે ત્યાં તો ઠણીંગ ! કરતો કોદાળીનો ઘા રણકારો કરી ઉઠ્યો. બીજે ઘાયે ત્રીકમનું પાનું કોઇક કડામાં પરોવાઇ ગયું હોય એમ લાગ્યું. ચોગરદમથી ખોદે ત્યાં તો એક—બે—ત્રણ—ચાર, એમ સાત ચરૂ માયાના નીકળ્યા. અને તેની નીચે ખોદે ત્યાં તો જ....અ....બરૂં એક સિંહાસન !

સાતે ચરૂની માયા રાજા ભોજે ગરીબ ગુરબાંને વ્હેંચી દીધી. ઢોરને રોટલા નીર્યાં. અને સિંહાસનને

સાફસુફ કરાવી પોતાના દરબારમાં મેલાવ્યું તો ઝળળળ તેજનાં પ્રતિબિંબ પડી ગયાં. ચારે ભીંતો ઉપર હીરા માણેક મોતીના રંગ ચીતરાઇ ગયા. સિંહાસનમે ફરતી બત્રીસ પૂતળીઓ ઝગમગી ઉઠી.

"આવા દેવતાઇ સિંહાસન ઉપર તો અમે જ બેસશું" એમ કરીને જે ઘડીએ રાજા ભોજે સિંહાસનના પેલા પગથીઆ ઉપર પોતાનો પગ મેલ્યો, તેજ ઘડીએ "મા ! હે રાજા ભોજ ! મા !" એવા ગેબી અવાજ સંભળાણા અને ઝણુણુણુ ! એવા ઝણકાર કરતી બત્રીસે પૂતળીઓએ પોતાના રૂમઝુમતા હાથ ઉંચા કર્યા.

"અરે ! આ સિંહાસનને અમે ખોદીને બહાર કાઢયાં, સાફસુફ કર્યાં, શણગાર્યાં, અને આજ માંહીથી આ મા કારા કોણ કરે છે ?"

ઝ ણુ ણુ ણુ ણુ ! કરતી બત્રીશે પૂતળીઓ નાચવા મંડી. બત્રીસેના હોઠ ખડ ! ખડ ! ખડ ! હસી પડયા.

"હે પુતળીઓ ! તમે કોણ છો ? કેમ હસો છો ? આ બધો શો ભેદ છે ? બોલો !" ઝબકીને રાજા ભોજ સિંહાસન સામો થંભી ગયો એટલે એ વખતે

પહેલી પૂતળી બે હાથ જોડીને ઉભી રહી. એને વાચા આવી. માનવીની વાણી કાઢીને એણે જવાબ દીધો કે

"હે રાજા ભોજ ! અમે બત્રીસે જણી તારા વડવા રાજા વીર વિક્રમની રાણીઓ હતી. આ સિંહાસન

આસન સ્વામીનાથનું છે. માટે હે બાપ ! જો વિક્રમના જેવાં કામાં કર્યાં હોય તો જ બેસજે. નીકર તું તપીશ નહિ."

"હે માતા ! વિક્રમ રાજાનાં કામાં કેવાં હતાં ? હું તો જાણતો નથી."

"સાંભળ બાપ ! વિક્રમે તો વિધાતાના લેખમાં પે મેખ મારી હતી" એમ કહીને પહેલી પૂતળીએ વાર્તા માંડી.

*

વિક્રમ અને વિધાતા

“ ઉજેણીનાં સુખદુઃખ તપાસવા રાજા વિક્રમ ગુપ્ત વેશે ફરે છે. ઘુમતાં ઘુમતાં ઘુમતાં એક ગામમાં કોઈક બ્રાહ્મણને ઘેરે રાત વાસો રહેલ છે. બ્રાહ્મણીને દીકરો અવતર્યો છે. આજ છઠ્ઠા દિવસની રાત છે.

થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલો રાજા વિક્રમ ઓશીકે હથીઆર મેલીને ઝંપી ગયો છે. બાયડીને માટે જે શેરો કર્યો હતો તે ખાઈ જઈને પેટે હાથ દઈ બ્રાહ્મણ પણ ઘોંટી ગયો છે. લુહારની ધમણ ધમાતી હોય એવાં એનાં નાખોરાં બોલે છે. અને ભૂખ્યે પેટે પડેલી સુવાવડી બ્રાહ્મણીની આંખો પણ મળી ગઈ છે.

બરાબર અધરાતે વિધાતા પધાર્યાં. હાથમાં કંકુનો ખડીયો, કાને મોતીની લેખણ, અને કાખમાં આંકડા ગણવાનો કોઠો.

હળવે હળવે હળવે દેવી તો દાખલ થયાં. છોકરાની ખાટલી આગળ જઈને બેઠાં. ઘીનો દીવો બળે છે. વાટ સંકોરીને દેવીએ અંજવાળું વધાર્યું. બાળકની હથેલીઓ ને કપાળમાં મંડ્યાં રેખાઓ કાઢવા.

શું શું લખ્યું ?

અરે, રોજની પાંચ પાંચ શેર લોટની તાંબડી લખી : હાપા દક્ષિણાના દોકડા લખ્યા : કન્યા–ચોરીની કોરી લખી : ગોરપદાનાં ધોતીઆં લખ્યાં : એક સોળ વરસની ગોરાણી લખી : પણ જ્યાં આવરદાની રેખા તાણવા જાય, ત્યાં તો

અ ર ર ર ! વિધાતાના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. પટ ! દઈને દેવી ઉભાં થઈ ગયાં. દીવડો ઝાંખો પડયો. અને વિધાતાએ કપાળ કૂટીને પાછું હાલવા માંડયું.

જ્યાં ઓસરીમાં જાય ત્યાં કોઈ સુતેલા માનવીનુ શરીર ઠેબે આવ્યું. ઝબ દેતાં કે જાગીને એ માનવીએ વિધાતાના પગ ઝાલી લીધા. પૂછયું કે "કોણ છો તું ? ડેણ છો ? ડાકણ છો ?"

વિધાતા બોલી "હે રાજા વિક્રમ ! મને જાવા દે. હું ત્રણે લોકનાં કર્મ માંડનારી વિધાતા !"

"વિધાતા દેવી ! આંહી શા સારૂ આવેલાં !"

"બ્રાહ્મણના બાળકાના છઠ્ઠીના લેખ લખવા !"

"માડી, શું શું લખ્યું ?'

"બાપ ! કહેવરાવવું રે'વા દે."

"કહો નહિ ત્યાં સુધી ડગલું ય કેમ ભરવા દઉં ? આણી ચોકી છે."

"વિક્રમ, બીજા લેખ તો રૂડા, કંકુવરણા; પણ આવખું અઢાર જ વરસનું. ભર જોબનમાં જ્યારે આ છોકરો ચોરીએ ચડી ચાર મંગળ વર્તતો હશે, તે ઘડીએ ચોથે ફેરે એને સાવઝ ફાડી ખાશે."

સાંભળીને વિક્રમ તો થડક થઇ ગયો! "અરે હે વિધાત્રી! બ્રાહ્મણની દીકરીને ચોરીમાંથી જ રંડાપા મળશે? ઉગારવાનો કાંઇ ઉપાય?"

"કાંઇ ઉપાય ને કાંઇ બુપાય!" એટલું બોલીને વિધાતા હાલવા મંડી.

ત્યારે વિક્રમે વાંસેથી પડકાર્યું કે "સાંભળતી જા, વિધાત્રી! આજ મારા ચોકી પહેરામાંથી તું ચોરી કરીને મને આશરો દેનારનું મોત લખી ગઇ છો, પણ તારાં લખ્યાં ભાખ્યાં મિથ્યા કરૂં તે દિ' હા પાડજે. હું એને છાંયડે કાંઇ મફતનો નથી બેઠો.'

વિધાતા તો હાલી ગઇ. સવાર પડયું ને વિક્રમ સાબદા થયો. શીખ લેતો લેતો કહેતો ગયો કે "હે ગોર! દીકરાને પરણાવો ત્યારે ઉજેણીમાં કંકોત્રી મોકલજો. મોસાળું લઇને હાજર થઇશ."

અઢાર વરસ તો પાંપણના પલકારા ભેળાં જ જાણે પરાં થઇ ગયાં. દરવાજે આવીને બ્રાહ્મણ ઉભો રહ્યો.

"હે મહારાજ, કંકોતરી લઇને આવ્યો છું."

"તૈયાર છું, હે ગોર, હાજર છું. હાં, વાગ નગારે ડંકા. સેના સજ્જ કરો. બાપૈજની જાનમાં જવું છે."

સેના ઉપડી. જાણે દરિયાનાં મોજાં હાલ્યાં.

" ખબરદાર ! ઉઘાડી તરવારોના ઓઘા કરીને મંડપને વીંટી લ્યો. બંધુકમાં ગલોલીઓ ધરબી ધરબી સળગતી જામગ્રીએ ગામને ઝાંપે ઝાંપે ઉભા રહો. સાવઝ આવે તો વીંધી નાખજો. "

ગામમાં તો સુ....ન સાન ! ઉજેણીનો રાજા એક બ્રાહ્મણના દીકરા સારૂ થઇને વિધાતાના લેખમાં મેખ મારવા આવ્યો છે ! આ....હા !

ઉઘાડું ખડગ ઉગામીને રાજા માંડવામાં ઉભો છે. ત્યાં તો સાદ પડયો 'સમો વરતે સાવધાન !'

એક ફેરો—બે ફેરા—ત્રણ ફેરા.

અરે વાર છે કોનો ? હમણે ચોથું મંગળ વર્તી જાય, એટલે વિધાતાના લેખ ખોટા !

પણ જ્યાં ચોથું મંગળ ફરવા જાય ત્યાં તો હુ હુ હુ હુ હુ ! કરતો, છલંગ મારતો. પૂછડું ફરકાવતો સાવઝ આવ્યો ! વરરાજાની ગળકી ઝાલી હરડીઓ ચૂસી લીધો. કયાંથી ? અરે આ કાળો ગઝબ કયાંથી ? ધરતી ફાડીને શું સાવઝ નીકળ્યો ?

અરે, નહિ ધરતીમાંથી કે નહિ આભમાંથી; આ તો ચોરીના ગોળા ઉપર ચીતરેલો સાવઝ સજીવન થયો. અંતરિક્ષમાંથી વિધાતાએ અંજળી છાંટી ! આહા ! હાલામથ્થો સાવઝ ! છરા જેવડા દાંત ! માનવી એને ભાળીને ફાટી મરે.

વરરાજાનું ડોકું ઝુલીને પાછો સાવઠ ગોળાના ચિત્રામણુમાં સમાઇ ગયો.

વિક્રમ તો ઠીકરા જેવો! વાઢો તો છાંટોય લોહી ન નીકળે. ધરતી માતા મારગ આપે તો સમાઇ જાઉં! એવો ઝંખવાણો પડી ગયો.

"ફીકર નહિ. રોશો મા ભાઇઓ, છાંટો ય પાણી પાડશો મા. હે વરના બાપ! તારા છોકરાને છ મહિના મુઓ મ સમજજે. અને હે વહુના બાપ! તારી દીકરીને છ મહિના રંડાપો મ સમજજે. છ મહિનાની અવધિ માગું છું. અમીનો કુંપો લઇને આવુંછું. નીકર ઉજેણીનું રાજ ન ખપે. મડદાની અંદર મસાલો ભરી રાખીને આગળ અખંડ ધૂપ દીવા બાળજો. છ મહિના વાટ જોજો. ઠાલે હાથે આવીશ તો તારા છોકરાની ભેળો જ ચિતામાં સળગી મરીશ."

એટલી ભલામણ દઇને વિક્રમે ઘોડો દોટાવી મૂક્યો. જાતાં જાતાં જાતાં બાર ચોકું અડતાળીસ ગાઉનું જંગલ આવ્યું. વનમાં જાય છે ત્યાં તો મહા કાળઝાળ દાવાનળ બળે છે. અને એમાંથી કારમી ધા સંભળાય છે કે "બળું છું રે બળુછું! અરેરે! અત્યારે રાજા વિક્રમ હોય તો મને ઉગાર્યો વિના રહે નહિ."

"અહોહો! કોઇક દુઃખીયારૂં મારૂં નામ લઇને પોકાર કરે છે."

જઇને જુએ ત્યાં એક નાગ! અગ્નિમાં ભરાઇ ગયો છે. વિક્રમે ભડભડતી ઝાળમાં હાથ નાખીને એને કાઢ્યો. નાગ બોલ્યો,

"હે પરગજુ માનવી! તું કોણ છો?"

"તું જેને સમરતો હતો તે જ રાજા વિક્રમ."

"આહા! હે રાજા! પરદુઃખભંજણ! મારા દેહમાં લાય હાલી છે. બે ઘડી તારા અમૃત જેવા શીતળ પેટમાં બેસવા દે, મારી કાયાની બળતરા બેસી જાય એવો જ હું બહાર નીકળી જઈશ."

વિક્રમે તો મ્હોં ઉઘાડું મેલ્યું, એટલે સડેડાટ સીંદુરીઓ નાગ રાજાના પેટમાં પેસી ગયો.

થોડીવાર થઈ. રાજા કહે "ભાઈ, બોલી કર્યા પ્રમાણે હવે બહાર નીકળ."

પેટમાં બેઠો બેઠો નાગ કહે છે કે "હવે રામ રામ! આવું સુખનું થાનક મેલીને હવે હું બહાર નીકળું એવો ગાંડીયો નથી."

વિક્રમે વિચાર્યું "કાંઈ વાંધો નહિ. મારો આશરાધર્મ હું કેમ લોપું? ભલે એ પેટમાં બેઠો. મારે કસુંબાની ટેવ છે. પણ પીઉં તો પેટમાં બેઠેલો નાગ પ્રાણ છાંડે. માટે આજથી કસુંબો હરામ છે."

વિક્રમે અફીણ લેવું છોડી દીધું. પગ ઘસડતો ઘસડતો ચાલ્યો. પેટ વધી વધીને ગોળા જેવડું થયું. હાથપગ ગળી ગયા. આંખો ઉંડી જાતી રહી. ઓળખ્યો ઓળખાય જ નહિ. પેટમાં વેદનાનો પાર નથી.

ભુખદુખ ભૂલેલો વિક્રમ એક નગરીની બજારમાં ટાંટીઆ ઢસરડે છે. એમાં શું બન્યું?

નગરીના રાજાને બે કુંવરી. બેયને માથે હાથ મેલીને બાપ પૂછે છે કે "બોલો બેટા, તમે આપકરમણ કે બાપકરમણ?"

મોટી બોલી કે "હું તો બાપકરમણ, બાપુ!"

નાની કહે કે "બાપુ, સંસારમાં સહુ માનવી પોતાનાં કર્યાં જ પામે છે. કોઇ કોઇના કપાળમાંથી બે આંકડાં ભૂંસીયે ન શકે, તેમ ઉમેરી યે ન શકે. માટે હું તો આપકરમણ!"

"એ....મ છોકરી! આવડો બધો તારો મદ! હાં, કોઇ છે કે?"

"મહારાજ, એક કહેતાં એકવીસ!"

"જાઓ, આ નાનેરી કુંવરીને રથમાં બેસારીને કાલ પ્રભાતને પહોર નગરીની બજારમાં લઇ જાઓ. કોઇ બાડો, બોબડો, અનાથ, અપંગ, રોગી મળે તેની સાથે પરણાવી દો! પછી જોઇએ એનું આપકરમીપણું!"

ગયા બજારે. ત્યાં તો હાટડીના ઓટા ઉપર વિક્રમ પડેલો! ડોળા ચડી ગયા છે. થોડો થોડો જીવ રહ્યો છે. ઘડીયાં લગન લઇને નાનેરી કુંવરીને એની વેરે પરણાવી.

સાત પેઢીની જૂની વેલડી દીધી. ત્રણ ગાઉ હાલીને ઉભા થઇ રહે એવા બે માળવીયા બળધીયા દીધા. એક બાનડી દીધી. વેલ્યમાં બેસીને રાજકુંવરી વિક્રમની સાથે ચાલી નીકળી.

બપોર થયા ત્યાં વડલાને છાંયે વેલ્ય છોડી. ભુખ ભુખ વ્હારના રાજાને ખોળામાં સુવાડીને રાજકુંવરી બેઠી છે. છોકરી ઝંપી ગઇ છે. રાજકુંવરી પોતાના રોગીયલ સ્વામીને શરીરે સુંવાળો સુંવાળો હાથ ફેરવે છે. થોડીક વારે સ્વામીનાથને નીચે સુવાડીને પોતે વાવમાં પાણી ભરવા ગઇ.

વાંસેથી શું થયું?

વિક્રમ પોઢતો હતો. મોઢું ફાટેલું હતું. ધીમે! ધીમે! ધીમે! એના પેટ માયલો નાગ હવા ખાવા નીકળ્યો. રાજાના મોઢાની બહાર ડોકું કાઢીને જીભના લબરકા કરતો કરતો આમ તેમ જુએ છે. ત્યાં તો અવાજ થયો કે

"હે મુઆ નુગરા! હે ભરફોડીયા!"

ચમકીને જ્યાં નાગ નજર કરે ત્યાં તો સામેના રાફડા ઉપર બીજો સાપ બેઠો બેઠો બોલે છે "હે કજાત! તું નવકુળ માયલો નહિ."

સીંદૂરીઓ પુંફાડીને જવાબ વાળે છે "એલા કેમ ગાળો દઇ રહ્યો છો?"

"ગાળો ન દઉં? એલા, બીજો કોઇ ન મળ્યો તે પરદુઃખભંજણ વિક્રમના પેટમાં બેઠો? ધિઃકાર છે નુગરા! તારે માથે કોઇ ગુરૂ નથી તેમાં ને?"

"હવે રાખ રાખ હરામી!" તંબોળીઓ બોલ્યો, "તું યે કેમ કોઇકની માયાને માથે બેઠો છો?"

"હું તો માથાને સાથે બેઠો છું, કોઈની કાયાને માથે તો નથી બેઠો ને? હે પાપીઆ! હમણાં કોઈક સવા શેર ઝેર કોશલું વાટીને વિક્રમને પાઈ દે તો તને ય ખબર પડી જાય! તારા કટકે કટકા થઈને બહાર નીકળી પડે."

"અને તું યે ક્યાં અમરપટો લખાવીને આવ્યો છો? તેં મને ચોર છતો કર્યો છે, પણ યાદ રાખ; અધમણ તેલ ઉનું કરીને તારા રાફડામાં કોઈ રેડે એટલી જ વાર છે. તું યે સોનાનું ઢીમ થઈ જા. અને સાત ચરૂ માયા દબાવીને તું બેઠો છો એ માયા પણ હાથ લાગી જાય."

એટલું બોલીને બે ય નાગ સામસામી ફેણ ડોલાવતા ડોલાવતા પેસી ગયા. એક ગયો રાફડામાં ને બીજો વિક્રમના પેટમાં.

પાણી ભરીને રાજકુંવરી આવી. એણે આ બે ય નાગની વાત કનોકન સાંભળી. ઉઠાડી બાનડીને.

"બાનડી! બાનડી! જા ઝટ બજારમાં. સવાશેર ઝેર કોશલું, અધમણ મીઠું તેલ અને લોઢાનું બકડીયું, એટલાં વાનાં લઈ આવ."

મગાવેલી સામગ્રી હાજર થઈ. રાજકુંવરી વિચાર કરે છે કે આ વાત ખોટી હોય તો? અરરર! મારા સ્વામીનાથને ઝેર કોશલું પાઉં અને એ મરી જાય તો? તો તો હું મહા પાપણી બનું. માટે પ્રથમ રાફડા માયલા નાગનું પારખું કરૂં.

તાપ કરીને કઢામાં ફ્રફ્રફ્રતું તેલ ઉનું કર્યું. બેય જણીઓએ ઉપાડીને રાફડામાં રેડયું. ત્યાં તો ફુ ! ફુ ! ફુંફાડા કરતો નાગ દોટ દઈને બહાર આવ્યો અને સોનાનું ઢીમ થઈને ઢળી પડયો.

મંડયા રાફડો ખોદવા. ગોઠણ સમાણું ખોદે ત્યાં તો એક ચરૂ—બે ચરૂ-ત્રણ—ચાર! એમ સાત પીતળના ચરૂ ! ઉઘાડે તો અંદર છલોછલ સોનામહોર !

રાફડા ઉપર ધળ વાળી દીધી. સવા શેર ઝેર કોશલું વાટયું. રાજાના મોઢામાં ધાર કરીને રાજકુંવરી ધીરે ધીરે ટોવા લાગી. જ્યાં પાશેર રસ પેટમાં ગયો ત્યાં તો મુંઝાતો મુંઝાતો સીંદૂરીઓ નાગ દોટ કાઢીને બહાર નીકળી પડયો, અને એજ ઘડીએ એના ત્રણ કટકા !

દૂધ લઈને રાજકુંવરી ટોયલીએ ટોયલીએ વિક્રમના મ્હોંમાં ટોવા મંડી. ઘટક ! ઘટક ! દૂધ પેટમાં ઉતરવા લાગ્યું. હાથ પગમાં જોર આવ્યું. બત્રીસ કોઠે દીવા થઈ ગયા. આળસ મરડીને વિક્રમ બેઠો થયો. બેઠો થઈને જુએ ત્યાં તો થડક !

“ અરે હે રાજકુંવરી ! આ શું કર્યું ? તંબોળીઆ નાગના ત્રણ કટકા ! શી રીતે ? કોણે માર્યો ? ”

રાજકુંવરીએ તો માંડીને વાત કહી દેખાડી.

“અરરર ! અરી ! તમે મને મહા પાતકમાં નાખ્યો ! મારે આધારે બેઠેલાની તમે હત્યા કરી ! ”

નાગના કટકા વિક્રમે પોતાની ઢાલના ભંડારીઆમાં મેલી દીધા. કેટલાય દિવસથી રાજા નાહ્યો ધોયો નથી. કંચનવરણી કાયા કા....ળી મસ થઇ ગઈ છે. રાજતેજ ઝાંખા ઝાંખા લાગે છે.

" હે સતી ! મારે વાવમાં સ્નાન કરવું છે. "

" પધારો સ્વામીનાથ ! હું મારે હાથે જ તમને ચોળીને નવરાવું."

વાવમાં જાય ત્યાં તો અહાહા ! આ રૂવે છે કોણ ? રેશમ જેવા સુંવાળા ને પાની સુધી ઢળકતા મોવાળા મોકળા મેલેલા : ગુલાબનાં પુલડાં જેવી આંખો સોઝી ગયેલી : આભૂષણો ઝંટીને વેરી નાખેલાં : અને ચોધાર આંસુડે રૂવે છે કે "હે મારા ભરથાર ! હે સ્વામીનાથ !"

વિક્રમ પૂછે છે " હે સતી ! તમે કોણ છો ? વાવનાં પાણીમાં ઉભાં ઉભાં કેમ રૂવો છો ? "

" રાજા, હું પાતાળ લોકની નાગ–પદમણી : વાવનાં પાણીમાં અમારી મ્હેલ મોલાત : મારા સ્વામી સીંદુરીઆ નાગ : એને કોઇએ મારી નાખ્યા. "

" હાય હાય ! હે સુંદરી ! તમારા ધણીને મારનારાં તો અમે જ છીએ. આ જુઓ એના કટકા ! "

" ઓહો ! હવે ચિંતા નહિ. મારા સ્વામીના કટકાને હું સજીવન કરીશ. "

એમ કહીને પદમણીએ પાણીમાં ડૂબકી મારી. પલકમાં તો પાછી આવી. હાથમાં અમીનો કુંપો !

ત્રણે કટકા સંધાડીને પદમણીએ ઓઢવ્યા. પછી અમી છાંટયું. એક–બે–ને ત્રણ અંજળી છાંટી ત્યાં તો ઝડાક્! દેતો, સુપડા જેવડી ફેણ ડોલાવતો, મહા ફણી-ધર સજીવન થયો. નાગને માનવીની વાચા ઉપજી.

"હે અમી! હું ઘણો પાપી! આ રાજાએ મને દાવા-નળમાંથી ઉગાર્યો. પોતાના પેટમાં પેસવા દીધો. અહાહા! કેવું શી....તળ એનું પેટ! મેં બહાર નીકળવા ના પાડી. અને હું ન મરૂં માટે એણે અફીણ છોડયું!"

"હે વિક્રમ! માગ્ય માગ્ય!"

"માગું તો આટલું જ હે નાગ દેવતા! એક બ્રાહ્મણનો છોકરો ચોરીમાં મર્યો છે. મારે માથે એની હત્યા ચડે છે. બે જ ટીપાં અમીનાં દઈશ?"

'અરે, બે ટીપાં શું? આખો કુંપો લઈ જા!"

અમીનો કુંપો ઉપાડી અને રાણીને બેલાડયે બેસાડી રાજા વિક્રમ ચાલી નીકળ્યો. છ મહિનાની છેલ્લી રાત છે. રાજાની વાટ જોવાય છે. મસાલો ભરીને રાખેલું શબ પડયું છે. ઘીની ત્રણ અખંડ દીવી બળે છે. ધૂપના તો ગોટે ગોટા! ત્યાં તો વિક્રમનો સાદ પડયો કે

"અરે હે ભાઈ! જાગો છો કે સૂતાં?"

"જાગીએ છીએ, હે રાજા! છ છ મહિનાથી જાગીએ છીએ. આંખનું મટકું ય નથી માર્યું."

એક—બે—ને ત્રણ અંજળી અમીની છાંટતાં જ આળસ મરડીને બ્રાહ્મણનો દીકરો ઉભો થયો. વિધાતાએ નાદ ગજવ્યો કે "હું હારી, ને વિક્રમ જીત્યો."

ભાણેજને પરણાવીને રાજા રાણી ઉજેણી આવ્યાં.

"અરે હે રાજા ભોજ! આવાં ઉજળાં કામાં કર્યાં હોય તો જ આ સિંહાસને બેસજે. નીકર તું તપીશ નહિ."

એટલી વાતો કરીને પૂતળી અબોલ બની ગઈ.

*

વીરોજી

એક દિવસને સમે રાજા વિક્રમ દરબાર ભરીને બેઠા છે. કચેરી હેકડાઠઠ જામી છે. ગજ–ગાહરના ચમર ઢળી રહ્યા છે. પાતળી જીભોવાળા કવિઓ છંદો લલકારે છે. શરણાઈઓ ચોઘડીઆં ગાય છે. મલ ગડદે આવી રહ્યાછે. અરણા પાડા આટકે છે. એક બીજાને કંધુર ન નમાવે એવા, અવળી રોમરાયવાળા, ગરેડી જેવા કાંધવાળા, શાર્દુળા સામંત પટાવતો વીરાસન વાળીને બેઠા છે. મોઢા આગળ માનીચા વાઢાળાની સજેલી, હેમની મૂઠવાળી તલ-વારો અને હેમના કુબાવાળી ગેંડાની ઢાલો મેલી છે. ખંભે હેમની હમેલ્યો પડી છે.

એવે સમયે આથમણી દશ્યેથી વીયાઉ! વીયાઉ! વીયાઉ! એવી શીયાળીયાંની લાળ્ય સંભળાણી.

પોતાને જમણે પડખે કાળીદાસ પંડિત બેઠા હતા, એમને રાજાએ કહ્યું કે "અરે હે કાળીદાસ પંડિત! તમે તો થઇ, થાવી અને થાશે એવી ત્રણે કાળની વાતો જાણનારા છો. બોલો, આ જાનવરની વાણીનો ભેદ બતાવો."

માથાના મોળીયામાં ટીપણું ખોસેલું હતું તે કાઢીને કાળીદાસ પંડિતે કચારીમાં રેડવ્યું. આખું ફીંડલું ઉખળી પડયું અને ટીપણાનો બીજો છેડો કચારીના કમાડ સુધી પહોંચી ગયો.

રાજાજી જુવે ત્યાં તો ટીપણામાંથી ત્રણ ચીજ નીકળી પડી ! એક કોદાળી, એક નીસરણી, અને ત્રીજી એક જાળ !

થડક થઈને રાજા વિક્રમ બોલી ઉઠયા કે "અરરર ! કાળીદાસ પંડિત ! બામણના દીકરા થઈને ટીપણામાં જાળ રાખોછો ! શું માછલાં મારો છો ?"

"ના મહારાજ !" કાળીદાસ પંડિત બોલ્યા; "એનો મર્મ ઉંડો છે. હું તો રાજા વિક્રમનો જોશી ! હું જો કોઈ દિ' કહું કે 'અટાણે મૂરત નથી' તો તો વિક્રમની સભાનું મારૂં બેસણું લાજે. મૂરત ધરતીમાં સંતાઈ ગયાં હોય તો હું આ કોદાળીએ ખોદીને કાઢું, આભમાં ઉડી જાય તો આ નીસરણી માંડીને નવલખ ચાંદરડાંમાંથી ઉતારૂં અને પાણીમાં પેઠાં હોય તો આ જાળ નાખીને ઝાલું ! સમજ્યા મહારાજ !"

"શાબાસ ! શાબાશ !" એમ આખી કચેરી ગાજી રહી.

કપાળે કરચલીઓ પાડીને કાળીદાસ પંડિત આંગળીના વેઢા ઉપર અંગુઠો મેલતા મેલતા ગણતરી કરવા મંડયા. ગણતરી કરીને ડોકું ધુણાવ્યું.

"કેમ પંડિત ! ડોકું કાં ધુણાવ્યું ? કહી નાખો જે હોય તે."

"ખમા! ખમા ખાશું લખ માળવાના ખાવંદને! ખમા પરદુઃખભંજણાને! હે મહારાજ, જાનવર બહુ કથોરૂં બોલ્યાં છે. શું કહું? કહેતાં જીભ કપાય!"

"ફિકર નહિ કાળીદાસ પંડિત! જેવાં હોય તેવાં જ ભાખજો!"

"હે રાજા! જાનવરની વાણી ભાખે છે કે આજથી સાડા ત્રણ દિ'એ રાજા વિક્રમનો દેહીકા........ળ!"

"સાચું કહો છો?"

"મારાં ભાખ્યાં ખોટાં પડે તો જનોઇને ઠેકાણે ડામ દઉં."

"ઓહોહોહો! ભલે આવ્યાં, મરતુક ભલે આવ્યાં. ધન્ય ઘડી ને ધન્ય ભાગ્ય, કે આવે ઉજળે મોઢે માતાજીના ધામમાં પહોંચી જવાશે. હવે અમારે જીવતરમાં કાંઇ અબળખા નથી રહી. અલક મલક ઉપર આણ વર્તાવી, બાવન વીર અને ચોસઠ જોગણી સાધ્યાં. હવે મોજથી મરશું."

"હાં, કોઇ છે કે?"

"એક કહેતાં એકવીસ! ખમા!" કહેતા ચોપદારો માથાં ઝુકાવી ઉભા રહ્યા.

"જાઓ, આજ અટારીને માથે ચડીને પડો વજડાવો, પરગણે પરગણે ઢોલ પીટાવો, કે રાજા વિક્રમનો દરબાર લૂંટાય છે. આવજો, લૂંટી જાજો, કોઠી કોઠાર ભરી લેજો, આગળ જાતાં મળશે નહિ."

શેરીએ શેરીએ ડાંડી પીટાણી. ખજીનાનું સાત સાત કોટડી દ્રવ્ય રાજાએ ઉઘાડું મેલાવ્યું.

માણુસો ! માણુસો ! માણુસો ! દરબારગઢની દોઢીએ માણુસો તો દરિયાનાં પાણીની જેમ ઉમટયાં છે. થાળીનો ઘા કર્યો હોય તો ધરતી ઉપર ન પડે, માણુસોનાં માથાં ઉપર થઈને હાલી જાય, એવી ઠઠ જામી છે. ઝરૂખે બેઠા બેઠા રાજાજી પોતાના ખજીનાની લૂંટાલૂંટ જુવે છે. વાહ ! વાહ ! વાહ ! વિક્રમના કડીઆની કસો તૂટવા મંડી.

ત્રીજે દિવસ કચારી મળી. સહુને આખરના રામરામ કરી લેવા રાજા વિક્રમ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તો ફરીવાર શિયાળીયાંએ ઉગમણી દશ્યેથી લાળી કરી, વીયાઉ ! વીયાઉ ! વીયાઉ !

"અરે હે કાળીદાસ પંડિત ! આજ વળી જાનવર શું બોલી રહ્યાં છે ?"

ફરી ટીપણું ઉખેળીને ભવિષ્યના આંકડા માંડી કાળીદાસ પંડિત બોલી ઉઠયા, "ખમા ! ખમા ઉજેણીના ધણીને ! બાણું લાખ માળવો આજ રંડાપામાંથી ઉગરી ગયો. હે મહારાજ ! જાનવર બોલે છે કે વિક્રમને ચૌદ મહિનાનું નવું આવખું મળ્યું."

"પંડિતજી ! તમે રોજ રોજ સાંબેલાં રોડવવા કેમ મંડયા ? સાડા ત્રણ દિ'માંથી પરબારા ચૌદ મહિના શી રીતે વીયાણા ?"

" મહારાજ ! પુણ્યે પાપ નાસંતાં !"

"એટલે શું ?"

"સાડા ત્રણ દિ' ખજીનો લૂંટાવ્યો તેનાં પુણ્યના થર ઉપર થર ચડી ગયા."

" એમ ? "

"હા મહારાજ ! મારાં ભાખ્યાં ખોટાં પડે તો હું બ્રાહ્મણનો દીકરો લાકડાં લઉં–જીવતો સળગી મરૂં."

ઉજેણી નગરીને આંગણે આંગણે ધોળ મંગળ ગાજવા લાગ્યાં. મંદિરોમાં ઝાલરોના ઝણકાર ગુંજવા મંડયા.

૨

અધરાતનો પહોર થાતો આવે છે. રાજા વિક્રમને ઉંઘ આવતી નથી હેમનાં કડાં વાળી હીંડોળા ખાટે બેઠા બેઠા ગુડુડુડુ ! ગુડુડુડુ ! ઝંજરી પી રહ્યા છે રાણી બેઠાં બેઠાં હીરની દોરી તાણે છે. કીચડૂક ! કીચડૂક ! હીંડોળાખાટ હાલી રહી છે. આખી ઉજેણી બીજા પહોરની ભરનીંદરમાં પડી છે. એવે સમે

આવ્યે હે રાજા વિક્રમા !
આવ્યે હે માળવાના ધણી !
આવ્યે હે પરદુઃખભંજણા !

એવા રૂદન્ના થવા માંડયા. ઝબકીને રાજા વિક્રમ ઉભા થઈ ગયા. અ હો હો ! આવે ટાણે મારા નામના આવા રૂદન્ના કોણ કરે છે ? અધરાતે ય ઉજેણીમાં જેને ઝંપ ન મળે એવું દુઃખીઆરૂં કોણ હશે ?

ત્યાં તો ફરી વાર વિલાપના સૂર નીકળ્યા. રાજા વિક્રમનું કલેજું વીંધાવા મંડયું. અંધારપછેડો ઓઢી, ત્રણસે ને સાઠ વીરનો ભાથો ખંભે બાંધી, ગેંડાની ઢાલ ગળે નાખી, હાથમાં ઝંજરી લઇ કટ ! કટ ! કટ ! મેડીનાં પગથીયાં ઉતર્યા અને ઉભી બજારે વિલાપના અવાજને માથે પગલાં માંડયાં.

બરાબર માણેકચોકમાં આવીને જુવે ત્યાં તો કોઇ માનવી યે નહિ, કૂતરૂં યે ન મળે. કાળું ઘોર અંધારૂં ! માણસને પોતાનો સગો હાથ પણ ન દેખાય એવી મેઘલી રાત ! વાદળાં ગટાટોપ ગોઠવાઇ ગયાં છે. ત્રમ ! ત્રમ ! ત્રમ ! તમરાં બોલે છે.

" કોઇ નથી. અભાગીઓ જીવ જ એવો છે કે દુઃખના પોકારના ભણકારા સાંભળ્યા કરે છે ! હાલો પાછા." એટલું કહીને વિક્રમ જયા પાછું પગલું ભરે છે ત્યાં તો વળી પાછા

આવ્યે હે બાપ વિક્રમા !
આવ્યે હે માળવાના ધણી !
આવ્યે હે પરદુઃખભંજણા !

એવા વિલાપ સંભળાણા. "અ હો હો ! આ તો ગઢને દરવાજે કોઇક વિલાપ કરે છે." એમ કહીને એ ખાવા ધાય તેવી સુનસાન બજારમાં રાજા ચાલ્યો. દરવાજે જઇને જુવે તો કોઇ ન મળે ! ન કાળા માથાનું માનવી, કે ન એકેય કૂતરૂં.

"ફટ રે અભાગીઆ જીવ! આવા ઉધામા કયાંથી ઉપડે છે ?"

એમ બોલીને પાછો ફરવા જાય ત્યાં તો ફરી વાર પોકાર સાંભળ્યા. કાન માંડીને સાંભળે છે. હાં! આ તો સફરા નદીને સામે કાંઠે, ગંધપીઆ મસાણુને ઓલ્યે પડખે માતા કાળકાના મંદિરમાંથી રૂદન્ના થાય છે.

સફરા નદી બે કાંઠે સેંજળ હાલી જાય છે. એના છાતી છાતી સમાણાં પાણી વીંધીને રાજા સામે કાંઠે પહોંચ્યો. મંદિરમાં જઇને જુવે ત્યાં સવા મણ ઘીની મહા જ્યોત ઝળળ! ઝળળ! બળી રહી છે. માતા કાળકા કોરૂં ખપ્પર લઇને ઉભી છે. એની બેય આંખોમાંથી આંસુડાંની ધાર હાલી જાય છે.

વિક્રમે હાથ જોડીને પુછ્યું "હે માડી! મારા નામના રૂદન્ના આ મંદિરમાંથી કોણુ કરતું'તું ?"

"ખમા! ખમા મારા બાપ! ઇ તો હું કાળકા કરૂં છું."

"તું! અરે, તું ચાર જગની જોગમાયા મારા નામના વિલાપ કરીશ તો પછી મારે સારાવાટ કયાંથી રહેશે, માડી ?"

"આમ જો બાપ! મારાં ખપ્પર ખાલી થઇ ગયાં. અને તારા વિના એ એ ખપ્પર કોણુ ભરે ?"

"બોલ મા, શું ધરૂં ?"

" બાપ, બત્રીસલક્ષણાનું લોહી ! "

" ગાંડી મા ! ધરતીને માથે બત્રીસલક્ષણા કાંઈ વેચાતા મળે છે ? "

" તું પોતે જ છો ને ! "

" વાહ વાહ ! રૂડું કહ્યું. તૈયાર છું, માડી ! બોલ, હમણેજ માથું વધેરી દઉં ? "

"અરરર ! હાય હાય ! બાણું લખ માળવો રાંડી પડે. દુનિયા વાતો કરશે કે દેવી નહોતી, ડાકણી હતી. બાપ ! ગોહીલવાડમાં મુંગીપરનો ધણી શાળવાહન છે. એને ચાર દીકરા છે. ચારે ય બત્રીસલક્ષણા : હાથ પગમાં પદમ કમળની રેખાઓ છેઃ ચારે શંકરના ગણ : એમાં નાનેરો વીરોજી તારે સાટે માથું આપે તેવો છે."

ખડ ! ખડ ! ખડ ! હસીને રાજા વિક્રમ બોલ્યો "એ મા ! મારે કારણે પારકાના દૂધમલીઆ દીકરા ભરખવા કાં ઉભી થઈ ? એના માવતરને વીરોજી કેવો વા'લો હશે ! એ મારે સાટે લોહી આપે અને હું ઉભો ઉભો જોઉં ? ધિક્કાર ! ધિક્કાર છે આ જનમારાને ! "

"બાપ વિક્રમ ! ઘરે જા. તું ધરતીનો ધણી ! આભનો થાંભલો ! તારી થાળીમાં લાખોનો રોટલો ! તું જાતાં કેટલી દીકરીઓ રાંડશે ! અને મારે માથે મેણું ચડશે. તું જા ઘરે ! વીરાજીને હું જ જઈને પૂછું છું."

એમ કહી, સમળાનું રૂપ લઈને માતા કાળકા અંધારી રાતે પોતાની પાંખો ફફડાવતી ઘ ર ર ર ર આકા-

શને માર્ગે ઉડી. ગટાટોપ વાદળાંને પાંખોની થપાટો મારીને પછાડતી જાય છે અને એ પાંખોનો માર વાગતાં પવન તો સુસવાટા મારે છે.

અગર ચંદણનાં આડસર, બીલોરી કાચનાં નળીયાં અને હેમની ભીંતો: એવા-રંગમહેલમાં મુંગીપુર નગરીનો રાજકુંવર વીરોજી બેઠા છે. મધરાતનાં ઘડીયાળાં ટણુણુન! ટણુણુન! વાગ્યાં, તો યે ઉંઘ આવતી નથી. સામે બેઠી બેઠી એની રાણી કીચૂડ! કીચૂડ! હીંડોળાખાટ તાણી રહી છે. બેયને ભરજોબન ચાલ્યાં જાય છે. આંખોમાં હેતપીત સમાતાં નથી. નેણે નેણ સામસામાં હસે છે.

ત્યાં તો ઘરરર! સમળાને રૂપે માતાજી મેડીને માથે બેઠાં અને કડડડ! કરતી આખી મેડી હલબલી ગઇ!

"અરે, થયું શું? આભનો કટકો પડયો કે શું?" એમ કહીને વીરોજી હાથમાં તીરકામઠી લઇને મેડીએથી અગાસીમાં કુદ્યો, કેસરી સિંહના જેવી છલંગ દીધી, અને જ્યાં મેડીના છાપરા માથે નજર કરે ત્યાં તો વિકરાળ રૂપ!

"બોલ્ય! ઝટ બોલ્ય! તું ડેણ છો? ડાકણ છો? કોણ છો? બોલ્ય ઝટ, નીકર એક તીરડા ભેળી વીંધી નાખું છું."

"ખમા! ગંગાજળીઆ ગોહીલ ખમા! ખમા! બાપ વીરાજી ખમા! દીકરા! હું ડેણ નથી, ડાકણે નથી. હું તો દેવી કાળકા!"

"ઓ હો હો હો!" તીરડો ઉતારી, પાઘડીનો છેડો અંતરવાસ નાખી, હાથ જોડીને વીરોજી બોલ્યો,

"ધન્ય ભાગ્ય ને ધન્ય ઘડી મારાં, કે ઘેર બેઠાં તું કાળકા દર્શન દેવા આવી! અને ધન્ય ભાગ્ય રાજા વિક્રમનાં કે બારે પ્હોર તું જેને બોલે અંધાણી! ભલે! રાજા વિક્રમ ભલે! માડી, વિક્રમ ખુશીમાં છે ને?"

"બાપ! વિક્રમનું તો આજ કાલ્ય કાચું પોચું સમજવું."

"કેમ માડી?"

"ચાઠ મહિને એનો દેહીકાળ!"

"એકાએક?"

"શું કરૂં? મારૂં ખપ્પર ઠાલું! મારે બત્રીસો જોવે."

"હે દેવી! દુનિયામાં બત્રીસાની શું ખોટ પડી કે તું વિક્રમ જેવા આભના થાંભલાને તોડી નાખીશ?"

"બાપ વીરાજી! તું યે બત્રીસલક્ષણો. તારા યે હાથ પગમાં પદમ કમળની રેખાયું છે. તું તારૂં માથું આપ તો રાજા વિક્રમ અગીઆરસો વરસ જીવે."

"વાહ માડી! અટાણુથી જ આ માથું વિક્રમને અરપણ કરૂં છું. શું કરૂં? એકજ માથું છે. પણ રાવણની જેમ દસ માથાં હોત તો દસ વાર વધેરીને તારા ખપ્પરમાં મેલી દેત. ધરતીને માથે વિક્રમનાં આવખાં અમર કરી આપત. એ મા! વિક્રમ જેવા ધર્માવતારને માટે ડુંગળીના દડા જેવડું માથું વાઢી દેવાનું છે એમાં તે તમે આટલાં બધાં કરગરી શું રહ્યાં છો?"

"પણ ઉજેણી બહુ છેટી છે બાપ ! પ્હોંચીશ મોડો."

"તમે કહો એમ કરૂં ?"

"લે બાપ, આ ચપટી ધુપ. સવારે તળાવમાં જઇને ઘોડાને ધમારજે. પછી આ ધુપ દેજે. તારા ઘોડાને પાંખો આવે તો જાણજે કે દેવી કાળકા આવી'તી, નીકર કોઇક ભૂત બોલ્યું જાણજે."

એટલું કહીને ફડ ! ફડ ! ફડ ! પાંખો ફફડાવીને માતાએ ઉજેણીનો મારગ લીધો. અધરાતના આભમાં એનો વેગ ગાજવા મંડયો. નવલખ ચાંદરડાં જાણે કે આ અંધારા આભમાં ઝળળળળ! જ્યોતનો ગોળો ઘુમતો જોઇને ફાટી આંખે જોઇ રહ્યા.

મરક મરક મોઢું મલકાવતો વીરોજી મેડીમાં ગયો. એના હૈયામાં હરખ માતો નથી. પોતે માથું દઇને વિક્રમને જીવાડશે, એ વાતનો ઉછરંગ આવવાથી એના અંગરખાની કસો કડ ! કડ ! કડાકા કરતી તૂટી પડે છે. ત્યાં તો રજપૂતાણીનાં નેત્રોમાંથી ડળક ! ડળક ! આંસુડાં દડવા મંડયાં. વીરોજી કહે

"કેમ રે રજપૂતાણી !"

'ઠાકોર ! આમ માથાં દેવાના કોલ કોને દીધા ? કોને બોલે બંધાણા ? પરણેતરનો ચૂડલો ભંગાવવા કેમ તૈયાર થયા ? એમ હતું તો પરણ્યા શીદને ?"

"ફટ રે ફટ રજપૂતાણી ! નક્કી તારા પેટમાં કોઇ ગોલીના દૂધનું ટીપું રહી ગયું. નીકર આવાં વેણ રજ-

પૂતાણીના મ્હોંમાંથી નીકળે ? હે અસ્રી ! વિક્રમ જેવો ધરતીનો થાંભલો બચતો હોય ત્યાં તને તારો ચૂડલો અને તારી જુવાની વ્હાલાં લાગ્યાં ? મેં તો માનેલું કે હું માથું વાઢીશ અને તું હસતી હસતી એને પાલવમાં ઝીલીશ. અસ્રી ! અસ્રી ! નવખંડ ધરતીમાં જુગોજુગ નામચા રહી જાય એવો જોગ આવ્યો તે ટાણે પાંપણું પલાળવા બેઠી છો !"

રજપૂતાણીએ આંખો લૂછી નાખી. દોટ દઇને ભરથારને ભેટી પડી. ઓવારણાં લઈને બોલી કે "ઠાકોર ! હું ભૂલી ! સુખેથી સીધાવો. પણ હું કેમ કરીને જાણીશ કે તમારી શી ગતિ થઇ છે ? મારે ને તમારે ક્યાંઇક છેટું પડી જાય તો ?"

"હે રાણી ! લ્યો આ બે બી. વાવજો, પાણી પાતાં રહેજો. છોડવા ઉગશે. બેય છોડવા લીલા કંઝાર રહે ત્યાં સુધી જાણજો કે વીરાજીને ઉનો વાયે નથી વાયો; અને કરમાય એટલે સમજી જાજો કે વીરાજીની કાયા પડી ગઇ છે. પછી તો તમારો ધરમ કહે તેમ કરજો."

સવાર પડયું. સ્નાન કરીને અરધે માથે બતી ઝુકાવી. ઉતરીયું ફુગફુગાઃ કાનમાં કટોડાઃ પગમાં હેમના તોડાઃ દોઢહથ્થી માનાસાઇ તંગલ ખંભાનાં વારણાં લઇ રહી છેઃ સાવઝના ન્હોર જેવો ગુસબી જમચો ભેટની માલીપા ધર્યો છેઃ વાંસે રોટલા જેવડી ઢાલઃ સાડા સાતસો તીરનો ભાથોઃ નવરંગી કમાન બળામાં ઝળુંબતી આવે છેઃ એક હાથમાં મીણનો પાયેલ, બે સેડ્યવાળો ચાબૂક રહી ગયોછેઃ બીજા હાથમાં ભમર ભાલો આભને ઉપાડતો આવે છે

એના ઠાઠમાઠ કર્યા. રજપૂતાણીએ કંકાવટીમાં કંકુ ઘોળીને કપાળે ચાંદલો કર્યો. ચોખા ચોડ્યા. ઓવારણાં લીધાં, ત્યાં તો ચોળાફળીની શીંગો જેવી દસે આંગળીઓમાં ટચાક! ટચાક! ટાચકા ફુટયા. આંખડીમાં મોતી જેવાં બે આંસુડાં જડાઇ ગયાં.

"હવે રજપૂતાણી! જીવ્યા મુવાના જુવાર છે!"

૩

એવી છેલ્લીવારની રામરામીયું કરીને હંસલા ઘોડાને માથે પલાણી રજપૂત મોતને મુકામે હાલી નીકળ્યો. સરોવરની પાળે ઘોડાને ધમારી, જેની ઘડીએ ધુપ દીધો તેની ઘડીએ ખરરરર! કરતી ઘોડાના પેટાળને બેય પડખેથી સોનાવરણી પાંખો ફુટી નીકળી.

'જે જુગદમ્બા!' કહેતો કે રજપૂત કુદીને હંસલાની પીઠ માથે ગયો. દેવતાઇ વિમાનની જેમ ગાજતો ઘોડો આસમાનમાં ઉડવા મંડયો. ઘોડાના પગની ઝાંઝરી અને એની ઝુલ્યને છેડે ટાંકેલી ઘુઘરીઓ ગગનમાં રણુણુ! ઝણુણુ! રણુણુ! ઝણુણુ! થાતી જાય છે. નીચે મોટી કેક કેક નગરીઓ હાલી જાય છે. ઘોડો હણેણાટી દઇ દઇને આસમાનના ઘુમ્મટમાં પડછંદા પાડતો આવે છે.

બપોરની વેળા થઇ ત્યાં નીચે એક કાળઝાળ કિલ્લો દેખાયો. કિલ્લામાં સાતસાત ભોંની મેડીઓ ભાળી. એ ધુફાર શહેર ઉજેણી તો ન્હોય! એમ વિચારીને વીરાજીએ ઘોડાને ઉતાર્યો. પાંખો સંકેલતો સંકેલતો ઘોડો ઉતરવા મંડયો. બરાબર તળાવની પાળે આવીને ઘોડો ઉભો રહ્યો.

નગરીની સાહેલીઓ પાણી ભરવા આવી છે. અસવારને ભાળતાં જ જાણે કે પનીઆરીઓ ચિત્રામણમાં જ લખાઇ ગઇ.

ઓહોહોહો ! બાઇયું ! ઘોડો જુઓ ! ઘોડાનો ચડનારો જુઓ ! એનાં રૂપ જુવો ! એનો મરોડ જુવો ! એના મોઢા ઉપર કેવી કાંતિ નીતરી રહી છે ! ઓહોહો ! એના ઘરની અસ્તરી કેવી ગુણીયલ હશે !

એવી વાતો કરતી કરતી હોઠે આંગળી માંડીને પનીઆરીઓ જોઇ રહી. ત્યાં તો ઘોડેસવાર બોલ્યો કે "બાઇયું ! બેનડીયું ! આ ઉજેણી નગરી ને !"

"હા....હા....હા....હા....હા" એમ સામસામી તાળીઓ દઇને પનીઆરીઓ ખડખડાટ હસવા મંડી પડી. "અરે બાઇયું ! મુંગો રહ્યો હતો ત્યાં સુધી જ માત્યમ હતું હો કે ! બોલ્યો ત્યાં તો બધાય રંગઢંગ કળાઇ ગયા. અહાહાહા ! વિધાતાએ રૂપરૂપના અંબાડ આપ્યા, પણ ચપટીક મીઠું નાખતાં ભુલી ગઇ ! હા—હા—હા—હા !"

ઝંખવાણું પડીને વીરોજી કહેવા મંડયો " બાઇયું ! બેનડીયું ! અમે પરદેશી છીએ. અમારી હાંસી કાં કરો ? અમને જેવું હોય એવું કહી નાખોને ! "

પનીઆરીઓએ વ્હાલપભરી વાણીમાં જવાબ દીધો "વીરા ! બાપ ! ઉજેણી નગરી તો અઢીસો ગાઉ વાંસે રહી ગઇ. અને આ તો નવમો કોટ છે અનળચંડ રાઠોડનો. બમા મારા વીર ! જો આ સામે રાઠોડુંની કચારી બેઠી. "

બાર હજાર રાઠોડોની કચારી જામી છે. માટીઆરા માટી, ઢાલરા ત્રસીંગ, અવળી રોમરાય વાળા, એક બીજાને કુંધુર ન નમાવે એવા વીર વીરાસન વાળીને બેઠા છે. એકને જોઇએ ત્યાં બીજાને ભૂલીએ એવા શુરવીર! શુરવીરાઇ જાણે આંટો લઇ ગઇ છે!

વીરોજી વિચારે છે "હવે જો પાદર થઇને હાલ્યો જાઇશ અને રાઠોડોને ખબર પડશે તો મેણું દેશે કે ગોહેલવાડનો ધણી અંજળી કસુંબાની ચોરીએ મ્હોં સંઘરીને પાદરમાંથી હાલ્યો ગયો! માટે હાલ્ય એક દી' રહી, રાઠોડોના ડાયરાને કસુંબે હેડવી, પછી વળી નીકળું.

ઘોડો દોરીને ડાયરામાં જાય છે ત્યાં કચારીમાંથી માણસો દોડયાં આવ્યાં, ઘોડો ઝાલી લીધો, પધારો! પધારો! કરતા પરોણાને ડાયરામાં મોખરે દોરી ગયા. નામ ઠામ જાણ્યું ત્યાં તો "ઓહોહો! મુંગીપરનો કુંવરડો આજ અમારે ઘેરે એકલઘોડે અસવાર! ધન્ય ઘડી! ધન્ય ભાગ્ય!" એવા અવાજ થાવા લાગ્યા.

"અંજળ દાણોપાણી મોટી વાત છે." એમ કહીને વીરાજીએ પોતાના ખડીયામાંથી માળવી, કોટાઇ, બીલેસરી, આગ્રાઇ અને મિસરી, એવાં પાંચ જાતનાં અફીણ કાઢીને રાઠોડોની સામે ધર્યાં. ખરલમાં કસરક! ભુટાક! કસરક! ભુટાક! કસુંબો ઘુંટાવા મંડયો. આંગળી જેવી જાડી ધાર થાય તેવો કસુંબો ગરણીમાં ગળાવા મંડયો.

સામ સામી અંજળી ભરાવી, હેતુ મિત્રુને રંગ છાંટી, આખે ડાયરે કસુંબો પીધો.

રાઠોડોએ પૂછ્યું "ઘરેથી ક્યારે નીકળ્યા'તા ?"

"આજ સવારે."

રાઠોડો સામસામા મરકવા મંડયા. સેંકડો ગાઉ આઘે મુંગીપર ! મારે બા'લે સાંબેલું રોડવ્યું !

ચતુર સુજાણ વીરોજી કહે કે "રાઠોડ ભાઇઓ ! આ ગપાટો નથી. આમ જોઇ લ્યો, જુગદમ્બાએ ઘોડાને પાંખો આપી છે. જાઉં છું વિક્રમને સાટે માથું ચડાવવા !"

રાઠોડોની પાસેથી રજા માગી લઇને રોંઢે વીરોજી ચડી નીકળ્યા. સીમાડે જાય ત્યાં એક દંડીઓ રાજમહેલ : અને રાજમહેલને ફરતી સાત માથોડાં *સીણુની ખાઇ. મહેલની અંદર ઝોકાર જ્યોત બળે છે અને કોઇક મીઠી જીભવાળું માનવી જુગદમ્બાના નામના જાપ જપી રહ્યું હોય એમ લાગ્યું.

"ભાઇ ચોકીદાર !" વીરાજીએ ઘોડો થંભાવીને પૂછ્યું, "રણુવગડામાં આવો મહેલ શેનો ? અને આ સીણુંની ખાઇ શા માટે ?"

"ઠાકોર ! અવળચંડ રાઠોડની કુંવરી આ એકલ-દંડીઆ મ્હેલમાં જુગદમ્બાની માળા જપે છે. પુરૂષ નામે હાણો જમતી નથી. એણે વ્રત લીધાં છે કે આ

*'સીણું': રાજગરો અગર રાઈ જેવું ઝીણું ખડ–ધાન્ય.

સીણાઈની ખાઈ વળોટે એને જ વરૂં; બીજા બધા ભાઈ બાપ ! ”

“ તે શું અટાણુ લગી કોઈ રજપૂતનો દીકરો નથી જડ્યો ? ”

“ ઠાકોર, આંહી તો કૈક આવ્યા. બાપની વાંસે દીકરા આવ્યા અને દીકરાની વાંસે બાપ આવ્યા. પણ પગ મૂકતાં જ આ સીણામાં ગપત થઈ ગયા, તે આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી’ ! ક્યાંય પતો નથી. ”

પાણી હોય તો તરીને જાય. અગ્નિ હોય તો માથે જીવતાં માનવીનાં શરીર પાથરીને ઓળંગી જાય; પણ આ તો સીણો ! ”

‘જે જોગમાયા !’ કહીને વીરોજી ઘોડેથી ઉતર્યો. ચોકીદારને કહ્યું કે “ ભાઈ, અમારે કાંઈ કુંવરીને વરવાની અબળખા નથી. અમારે ઘરે ઠકરાણું બેઠાં છે. વળી અમે તો જાઈએ છીએ મોતને મારગે. પણ આ તો રજપૂતાણીની કૂખ લાજે છે એટલે અમે હોડમાં ઉતરીએ છીએ ”

એમ કહીને જે ઘડીએ વીરાજીએ સીણામાં ડગલું દીધું, ત્યાં તો જાણે કે વીસ ભુજાળી દેવીએ હથેળી દીધી. બીજું, ત્રીજું, ચોથું એમ ડગ ભર્યાં ત્યાં તો ડગલે ડગલે માતા હથેળીઓ દેતી આવે છે. કટ ! કટ ! કટ ! કરતો વીરોજી સીણાની ખાઈને વળોટી ગયો.

“ લ્યો ભાઈ, રામરામ ” કહીને વીરાજીએ ઘોડો મારી

મૂકયો. એ જાય! એ જાય અસવાર! એ જાય ખાંડનો વળોટનારો! એવા હાકલા પડયા.

રાજકુંવરીને જાણ થઇ કે કોઇક રજપૂત એનાં વ્રત પૂરીને જાય છે. ઝરૂખેથી એણે એકલ ઘોડાના અસવારને જોયો. ડુંગર જેવડો ઉંચો ઘોડો, માથે ઝગારા કરતો બખતરીઓ જોદ્ધો, અને ત્રીજો, ઘોડાના પૂછનો ઝુંડો! એમ જાણે ત્રણ ત્રણ અસવારનું જૂથ જાતું લાગ્યું.

"હાં, છોડીયું! પાલખી લાવો!"

પાલખી હાઝર થઇ. કુંવરી અંદર બેઠી. અડદા-વેઝી, ઢોલ્યફાડય, લવીંગડી ને છોકરાંફોસલામણી, એવી ચાર બાનડીઓએ પાલખી કાંધ ચડાવીને દોટ કાઢી.

પણ ઘોમ તડકો ધખી રહ્યો છે. ધરતી ખદખદે છે. આભમાંથી અંગારા વરસે છે. બાનડીઓ દોડી શકતી નથી. અને અસવાર તો ધુળની ડમરી ચડાવતો ચડાવતો એ જાય! એ જાય! એ અલોપ થાય.

અસવારને અલોપ થતો જોઇ જોઇને રાજકુંવરીનું અંતર ચીરાય છે. એ હાકલ કરેછે કે "છોડીયું! ઝટ આંબી લ્યો! નીકર મારે જીવતે રંડાપો રે'શે!'

ધબ! દેતી પાલખી ધરતી પર મેલીને બાનડીઓ બોલી ઉઠી કે "બાઈ, ઇ રાજાને તારે પરણવો છે, અમારે નથી પરણવો. અમારે તો અમારો કાનીઓ, પીતાંબરો અને ભોજીઓ બાર બાર વરસના બેઠા છે! ઘણી ખમ્મા એને! તારે એકલીને દોડવું હોય તો માંડય દોડવા."

એટલું બોલીને ટીડનો ઘેરો જાય એમ ઘરરર ! બાનડીઓ પાછી ગઈ.

અંતરિયાળ રાજકુંવરી એકલી થઇ ગઇ. પણ એના ઘટડામાં તો બસ ! પરણું તો એને જ. બીજા બધા ભાઇ બાપ!

એણે દોટ કાઢી. ગુલાબના પુલ જેવાં પગનાં તળીયાંમાં ઝળેળા પડવા મંડયા. ગળે કાંચકી બંધાઈ ગઈ.

“ઉભો રે’જે ઘોડાના અસવાર ! ઉભો રે’જે રજપૂતડા! ઉભો રે’જે ચોર ! એવી ધા નાખતી રાજકુંવરી રણવગડો વીંધી રહી છે.

આઘે આઘે વીરાજીને કાને ભણકારા પડયા. ઘોડો થંભાવીને પછવાડે નજર કરે તો અંતરિયાળ અબળા ધા દેતી આવે છે.

આવીને રાજકુંવરી ભર્યે શ્વાસે બોલી કે “હે રજપૂત ! અબળાનાં વ્રત પૂરાં કરીને આમ ચોરની જેમ ચાલી નીકળ્યો ? દયા ન આવી ઠાકોર ? કોણે કહ્યું હતું કે ખાઇ વળોટજે ?”

રજપૂતાણીના આંખોના ખુણામાં લોહીના ટશીઆ આવી રહ્યા છે. વીરોજી ખસીઆણો પડીને બોલ્યો,

“હે રજપૂતાણી ! હું તો પાંચ દી’નો પરોણો છું. આ તો ક્ષત્રિકુળનું નાક વઢાતું હતું તેથી ખાઇ વળોટયો. પણ તમે મારી વાંસે શીદને મરવા આવો છો ? હજી તો જુવાન છો. ઉગ્યો છે એને આથમતાં ઘણી વાર લાગશે.

માટે જાવ, પાછાં વળો, કોઈક સારો જુવાન જોઈને વીવા' કરી નાખજો અને જુવાનીનાં સુખ ભોગવજો."

કાનનાં મૂળ સુધી કુંવરીનું મુખારવીંદ લા....આ....લ ઘુમ થઈ ગયું. એની કાયા કમ્પી ઉઠી. એ બોલી "બસ થયું રજપૂત! રૂડાં વેણ કહ્યાં! હવે ઝાઝું બોલશો મા. નીકર આ જોઈ છે? હમણાં મારાં આંતરડાં કાઢીને તમારા ગળામાં પહેરાવી દઈશ."

રજપૂતાણીના હાથમાં કટાર ઝળક! ઝળક! થવા માંડી. વીરાજી અજાયબ થઈ ગયો. બોલ્યો "હે કુંવરી! હું તમને શી રીતે સાથે લઉં? આપણે કુંવારાં છીએ. ચાર મંગળ વરત્યાં નથી. તમારો છેડો અડે તો મને કેટલું પાતક ચડે!"

"સાચું કહ્યું, રાજા! પણ આપણાજ વડવા આવા સમાને માટે મરજાદો બાંધી ગયા છે કે પથારી કરવી તો વચ્ચે ખાંડુ ધરવું; અને બેલાડચે બેસવું તો આડો કટાર રાખવો."

એમ કહી હરણીયું કુદે એમ છલંગ મારતી રાજ-કુંવરી વીરાજીની વાંસે ચડી બેઠી. વચ્ચે કટાર ઝાલી, અને બેય જણાંને ઉપાડી ઝકાક! બકાક! ઘમ! ખરરર! કરતો એ જાતવંત ઘોડો ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં બબ્બે રાત રોકાઈને ત્રીજે દિવસે પહોર દિ' ચડચે ઉજેણીના પાદરનાં ઝાડવાં જોયાં. એમ કરતાં પાસે પહોંચ્યા ત્યાં એક ફુલવાડીઃ નારંગીના તંબુ જેવો લેલુંબ વડલોઃ અને વડલાની ઘટામાં મોટો ડાયરો બેઠેલો.

વીરાજીએ માન્યું કે નક્કી રાજા વિક્રમનો ડાયરો.

વીરોજી બોલ્યો "હે અસ્રી ! ઉતરો હેઠાં. તમને ક્રાંઇ બેલાડ બેસાડીને ડાયરામાં નહિ જવાય."

"હે રાજકુંવર ! હું ક્યાં જાઉં ?"

"આ નેર માં બેસો. હું હમણુ. તમારી સગવડ કરાને તેડવા આવું છું."

"રજપૂત ! ભૂલી જાવ નહિ હો ! ગમે તેમ તોય હું અબળા છું. એકલી છું. અંજવાળી તો ય રાત કહેવાય હો !"

સાંભળ્યું, ન સાંભળ્યું, અને વીરાજીએ તો ડાયરાને માથે ઘોડો હાંકયો. એને જોઇને એક આદમી ડાયરામાથી ઉઠીને નગર ભણી ચાલ્યો ગયો.

"ઓહોહોહો ! વીરાજીભાઈ આવ્યા ! બાપ આવ્યા ! વા'લા સગા આવ્યા !" એમ કહીને ડાયરાના આદમી બથ લઇ લઇને મળ્યા.

"વીરાજીભાઇ ! રાજા વિક્રમ તમારી વાટ જોઇને અબઘડીએ જ પધાર્યા. ચાલો હવે અમે તમને તેડી જાઇએ. કોઇ બીજું હાર્યે છે ?"

નીચું જોઇને વીરાજી બોલ્યા, "હા, ઠકરાણું હાર્યે છે. ઓલ્યા નેરામાં...."

"ઠીક ઠીક ! ગોર ! તમે જાઓ, રથ જોડીને તેડી આવો આપણાં બ્હેનને. ઉતારામાં રાખજો. અમે ગામમાં

વીરાજીભાઈનું મુકામ નક્કી કરીને ખબર દઈએ છીએ."

એમ કહીને બે આદમી વીરાજીને તેડી નગરમાં ચાલ્યા. ઉજેણીની બજારમાં તો માણસે માણસ ભીંસાઈ મરે એવો મનખો મળ્યો છે. મેદનીમાં જઈને પેલા આદમીએ વીરાજીનો હાથ મેલી દીધો. અરે ભાઇ! કયાં ગયા! કયાં ગયા! કરતાં વીરાજી ગોતતા રહ્યા. પણ ભાઇ કેવા?

મેદનીને વીંધીને માંડ માંડ વીરાજી વિક્રમ રાજાના દરબારમા પહોંચ્યા. શરમના માર્યા કંઇ વાત કીધી નહિ. અને રાત પડી ત્યાં બધું ય ભૂલી ગયા.

આંહી શું થયું? ગોરનો વેશ કાઢીને વેલડું લઇ એક આદમી આવ્યો. કુંવરીને ઉપાડીને પડખેની હવેલીમાં તેડી ગયો. સાતમે મજલે ચડાવીને નીચે તાળું દીધું.

જાળીઆમાંથી ડોકાઇ ડોકાઇને કુંવરી નજર કરે છે. પણ કોઇ માનવી ન મળે. નીચે ઉતરવા જાય તો કમાડને તાળું! કાળો કાગડો યે દેખાતો નથી. આ શું કૌતુક!

સાંજ પડી. મેડી નીચે જાણે લગનનાં ગીત ગવાય છે. કોણ જાણે કોઇક પરણે છે.

રાતનો પહેલો પ્હોર વીત્યો. બારણું ઉઘડ્યું. બંભામાં તરવાર, વરરાજાના પોશાક અને દીનોનાથ નવરો હશે તે દિ' કોયલાના ભુકામાંથી ઘડેલું હોય એવા કાળામશ શરીરવાળો આદમી અંદર આવ્યો.

કાષ્ટની પૂતળી સંચો દાબતાં જ ફુદકો મારે તેમ છલંગ મારીને રાજકુંવરી ઉભી થઈ ગઈ.

આવનાર પુરૂષે પૂછ્યું "ભોળો છો ? કે મારા કાકાને બોલાવું ?"

"તમે કોણ છો ?"

"તમારા સ્વામીનાથ ! બીજું કોણ ! મારા કાકાએ મને કહી મેલ્યું'તું કે જે દિ' હું ખૂબ ધન ખૂતી આવું તે દિ' મને પરણાવે. તે આજ મને તમારી સાથે પરણાવ્યો."

"તે તમે ગોર નહિ ?"

"ગોર ખરા ! પણ ધૂતારા ગોર !"

ચતુર રજપૂતાણી બધીય બાજી સમજી ગઈ. હવે સ્ત્રીચરિત્ર કરવા વગર ઉગરવાનો આરો નથી રહ્યો.

" આવો, આવો સ્વામીનાથ ! " એમ કહીને એ સીસમના પૂતળાને પોતાની પાસે બેસાર્યો.

ધૂતારો તો આંડાતૂર થઇ ગયો.

"અને આ શું ?" એમ કહીને કુંવરીએ તરવાર સામી આંગળી ચીંધી. "ઇ તરવાર ! તમે જો ના પાડી હોત તો આમ કરીને આમ તમારૂં ડોકું વાઢી નાખત, ખબર છે ? "

"અરર ! માડી રે ! તો તો હું તમારી પાસે આવતાં બીઉં છું. આઘી મૂકી દ્યો."

"હાં ! ત્યારે એમ બોલોને !" એમ કહીને ધૂતારાએ તરવાર ખીંતીએ ટીંગાડી. કુંવરીએ એને વાતોએ ચડાવ્યો. ધૂતારો તો અગ્નિમાં મીણ ઓગળે તેમ ઓગળી ગયો. ભાન ભૂલી ગયો.

સિંહણની જેમ કુદીને કુંવરીએ ખીંતીએથી તરવાર ખેંચી. 'જે જોગમાયા' કહીને ઠણુકાવી. ચાકડાને માથે કુંભાર દોરી ચડાવીને માટલું ઉતારી લ્યે તેમ માથું ઉતારી લીધું. ધધાક ! ધધાક ! ધધાક ! લોહી વહ્યું જાય છે.

થર ! થર ! થર ! થર ! રણચંડી જેવી જપૂતાણી જાગી ગઇ. પણ હજુ લીલા બાકી હતી. જો જાણ થાશે તો મને મારીને દાટી દેશે.

ધૂતારાની લાશના ટુકડા કર્યા. બારીમાં અને બારણામાં ટુકડા ટીંગાડયા. આખી રાત માતાના જાપ જપતી જાગી. સવારે કમાડ ઉપર કોઇએ સાંકળ ખખડાવી કે

"ઉઠયને ભાઇ ! સોનાનાં નળીયાં થઇ ગયાં."

કમાડ ઉઘાડીને કુંવરીએ ધડ રોડવ્યું. ધડબડ ! ધડબડ ! થાતું ધડ નીચે ગયું. વોય બાપ રે ! કરતાં માણસો ભાગ્યાં.

બહાર નીકળીને બારીમાં જુવે ત્યાં તો હાથ, પગ ને માથું લટકે છે !

ફરીઆદ ! ફરીઆદ ! એ રાજા વિક્રમ ફરીઆદ ! અમારા દીકરાને ડાકણ ખાઇ ગઇ ! ”

એવો પોકાર થઇ પડયો.

“ હાં, છે કોઇ હાજર ? ”

“ એક કહેતાં એકવીસ ! ” એમ કહેતાં કસળોજી ને ગુમાનસંગજી ને મેરામણજી જેવા રજપૂતો ઢાલ તરવાર લેતા દોડયા. આવીને નજર કરે ત્યાં તો વોય બાપ રે! એક મડું ! પાંચ મડાં! સો મડાં! એમ કરતા ભાગ્યા. શરીરે રેબઝેબ પરસેવો છૂટી ગયો.

“ હાં, છે કે કોઈ? ” રાજા વિક્રમે હાકલ કરી.

“ એક કહેતાં એકવીસ ! ” એમ કહીને મીયાં ફેંફડે ફેં, ફદાલીદોલત, હાંડીબૂચ અને મલક-લેર્રાયા દાઢી ઉપર હાથ નાખતા ઉપડ્યા.

“અરે સાલે રજપૂતડે કયા કર સકે ! ”

જ્યાં ધુનારાની મેડી સામે જાય ત્યાં તો

યા મેરે અલ્લા ! યા ખુદા ! યા નબી ! સાલી મડે પર મડે ફેંકતી હે. ચલો બીબીયાંકી પાસ પહોચ જાવેં.”

એમ કહીને ભાગ્યા.

રાજાની કચેરીમાં હાહાકાર બોલી ગયો. બીડદારે બીડું ફેરવ્યું. આખી કચેરીએ ધરતી સામા મ્હોં ઢાળ્યાં.

ત્યારે વીરાજીએ ઉભા થઈને બીડું ઝડપ્યું. હથીઆર બાંધીને પોતે એકલો હાલી નીકળ્યો.

ધુતારાના મહેલની બારીમાંથી રાજકુંવરીએ વીરાજીને આવતો જોયો. હૈયે ધબકારા બોલી ગયા. તરવાર હેઠી મેલી દીધી. ઘુમટો ખેંચ્યો. પાછી ફરીને ઉભી રહી. વીરાજી કટ કટ કટ કરતો મેડીએ ચડી ગયો. એણે પડકારી કે "બોલ્ય! બોલ્ય! બોલ્ય તું કોણ છો?"

ઘુમટામાથી કુંવરીએ મેણાં કાઢયાં "ભલ્યે! વડા જળબાપ ભલ્યે! કોઇનું પાડરૂં ખોવાય, તો યે ધણી સાંજ પડયે ખોળવા નીકળે; એને કોળીઓ ધાન ન ભાવે; સુખે નીંદર ન આવે. પણ તું! કયાં તારી અસ્રી! કયાં તારો ઘોડો! વિચાર્ય, વિચાર્ય! હે રાજા! વિચાર તો કર્ય! હે રજપૂત! તેં મારે માથે ડાભડાનાં તરણાં ઉગાડયાં!

ઝબ દઈને વીરાજીએ તરવાર ખેંચી. "ડાકણ! વગડામાં મને ભરખવા આવી'તી અને હું છટકયો એટલે આ પારકા જણ્યાને ચાવી ગઇ? થઈ જા મોઢા આગળ!

ધ્રૂશકે ધ્રૂશકે રોતી એ રાજકુંવરી મોઢા આગળ, અને વાંસે ઉઘાડી તરવારે વીરોજીઃ બેય ઉજેણીની ઉભી બજારે હાલ્યાં જાય છે. લોકોની મેદની વચ્ચે કેડી પડી ગઇ છે. નગરીમાં સમી સાંજે સોપો પડયો છે.

ભરકચેરીમાં રાજા વિક્રમ ન્યાય તોળવા બેઠા. એણે કહ્યું, "બ્હેન, તું મારી દીકરી છો. ઘુમટો કાઢી નાખ."

ઘુમટો ઉંચો કરતાં તો ઝળળળળ! તેજની કણીઓ છવાઈ ગઇ. રાજકુંવરીની આંખોમાંથી શ્રાવણ અને

ભાદરવો મંડાણો ! છાતીફાટ ધ્રૂસકા મેલીને અબળાએ વિલાપ આદર્યાં. રોતાં રોતાં પોતાની આખી કથની કહી બતાવી.

વિક્રમે વીરાજીની સામે જોયું. વીરોજી અદબ વાળીને નીચે માથે ઉભા રહ્યા. એણે કહ્યું,

" મહારાજ ! હું ઘોર અપરાધી છું. મને સજા કરો."

વિક્રમ રાજાએ બેય જણાને પોતાનાં બેટા બેટી કરીને પરણાવ્યાં. અલાયદો મહેલ કાઢી દીધો.

૪

અધરાત છે. પોષ મહિનાનો પવન સૂસવાટા મારે છે. વિક્રમ રાજા અને રાણી સૂતાં સૂતાં ટોકા કરે છે. એ વખતે રાણીએ મેણું દીધું,

" રાજા, માથું દેવા આવનારા બધા આવા જ હશે કે ?"

" કેમ રાણીજી ? "

" આજ અટાણે તમારૂં માથું લેવા માતાનો સાદ પડે તો ક્યાં તમારો વીરોજી આડો ફરવા આવવાનો હતો ? નવી અસ્રીની સોડય શે તજાય ?"

" બોલો મા, બોલો મા રાણી ! વીરાજીને માટે એવાં વેણ ન છાજે. બારીએ જઈને જરા સાદ તો પાડો !"

રાણીજીએ બારીએ જઈને સાદ દીધો "વીરાજીભાઈ !"

"હાજર છું માતાજી !" ખોંખારો ખાઈને વીરાજીએ અંધારામાંથી જવાબ દીધો.

"ક્યારથી ચોકી કરો છો ?"

"માતાજી, ઉજેણીમાં આવ્યો ત્યારથી."

"ઘેરે નથી ગયા ?"

"કેમ જાઉં ?"

"કાં ?"

"રાજાને ઓચીંતાં તેડાં આવે તો શું કરૂં ?"

પલંગમાંથી ઉછળીને વિક્રમ પણ બહાર આવ્યા. "વાહ વીરાજી ! રંગ છે રજપૂતની જનેતાને ! વીરાજી, ઘેર જાઓ."

"ના બાપુ, મારે માથું છાડીને મરવું પડે. મુંઓ-પરનું બેસણું લાજે."

"જા ભાઈ ! વિક્રમના સોગંદ ! જોગમાયાની દુહાઈ ! એક રાત ઘેર રહી આવ્ય."

વીરાજી ઘેરે ગયો. પરણ્યા તે દિવસથી રજપૂતાણી રોજ રોજ રાતે વાટ જુવે છે. સવારો સવાર જગદમ્બાના જાપ જપે છે. આંખની પાંપણ પણ બીડતી નથી. આજે તો રજપૂત ઘેરે આવ્યો. રજપૂતાણીએ

મોથ વાણી, એલચી વાણી
ખળખળતે પાણીએ ન્હાઈ,

ઘટ સમાણો આરીસો માંડી,
વાળે વાળે મોતી ઠાંસી,
સણગાર સજ્યા.

હાલે તો કંકુકેસરનાં પગલાં પડે,
બોલે ત્યાં બત્રીસ પાંખડીનાં ફુલ ઝરે,
પ્રેમના બાંધ્યા ભમરા ગુંજારવ કરે.

એવી હામ કામ લોચના:
આંઠી મૃગલીના જેવાં નેણ,
ભુખી સિંહણ જેવો કડયનો લાંક.
ઉગતો આંબો,
રાણ્યનો કેળાંબો,
બારવટીઆની બરછી,
હોળીની ઝાળ,
પુનમનો ચંદરમા,
જુની વાડયનો ભડકો,
અને ભાદરવાનો તડકો.
સંકેલી નખમાં સમાય,
ઉડાડી આભમાં જાય,
ઉગમણા વા' વાય તો આથમણી નમે
આથમણા વાય તો ઉગમણી નમે
ચારે દશ્યના વાય તો ભાંગીને ભુકો થાય.
એવાં રૂપ લઇને,
થાળ પિરસી,
ત્રણસેં સાઠ પગથીયાં ચડી.

ત્યાં તો
આવો, આવો, આવો,

એવા ત્રણ આવકારા મળ્યા.
માન સરોવરનો હંસ
મોતી ચરે
એમ સ્વામીએ ત્રણ નવાલા લીધા.

એમ રંગના ચાર પહોર વીત્યા.

રજપૂતાણીને આશા રહી. નવ મહિને દેવના ચક્ર જેવો દીકરો અવતર્યો. અજવાળી બાના ચંદ્રની જેમ સોળ કળા પૂરાવા માંડી. દીકરો દિ'એ વધે એટલો રાતે ન વધે, ને રાતે વધે એટલો દિ'એ ન વધે

બે મહિનાનું બાળક થયું ત્યાં તો વીસભુજાળી આવી પહોંચી.

"એ બાપ વીરાજી, તૈયાર છો?"

"તૈયાર છું, માતાજી."

"પણ બાપ! વિક્રમના રક્ષણહારને મારતાં જીવ નથી ઉપડતો."

કોચવાઇને વીરોજી બોલ્યો, "માતાજી, તમે તો છોક-રાંની રમત કરતાં લાગો છો."

"વીરાજી! તારો છોકરો ય બત્રીશલક્ષણો છે. આપીશ?"

"માડી, પૂછો જઇને નવ માસ ઉદરમાં વેઠનારીને. અમારો અધિકાર નથી."

માતાજીએ અધરાતે વીરાજીના ઘરના કમાડ ખખડાવ્યાં. રજપૂતાણી શ્રીફળ લઈને દોડી. માતા પૂછે છે,

"દીકરી ! ચૂડલો વા'લો છે કે દીકરો ?"

"મા, વિક્રમને જોઈયે તો એકેય નહિ."

"તારો ચાંદલો ન ભૂસું તો દીકરો ચડાવીશ ?"

"માડી, કરાર કરવાના હોય ન્હોય. ફાવે તે ઉપાડી લેજો. મારે ક્યાં બે ભવ જીવવું છે ? "

"કાલ બેય જણાં દીકરો લઈને દેવળે આવજો."

બીજી રાતે. બરાબર બે પ્હોર જાવા દઈને પછી સ્ત્રી પુરૂષ દીકરાને તેડી હાલી નીકળ્યાં. સફરા નદીમાં માતાએ દીકરાને માથાબોળ ઝબોળ્યો.

"હાં ! હાં ! હાં ! અસ્ત્રી ! આ શું ? જીવતો જીવ ઠરીને હીમ થઈ જાય એવી ટાઢમાં આ કેશુડાના ફુલને પાણીમાં બોળ્યું ? "

" સ્વામીનાથ ! બાળકનો દેહ ગંદો હોય તો પાતક લાગે. "

મંદિરમાં માતાની ભેંકાર મૂર્તિ ઉભી હતી. ઝમાળ જ્યોતો બળી રહી છે. વીરાજીએ તરવાર ખેંચી. રજપૂતાણીએ બાળકને ઝાલી રાખ્યું. દેવળના ઝોકાર દીવા જોઈને અને બાપના હાથમાં ઝળહળતી તરવાર ભાળીને કુંવર ખીલખીલાટ હસવા મંડયો. રમત રમવા માટે હાથ પગ ઉછાળવા લાગ્યો.

વીરાજીએ તરવાર ઠબુકાવી. બાળકનું મરકતું ડોકું માતાના ચરણોમાં જઈ પડ્યું. ધડ જનેતાના હાથમાં રહી ગયું.

જનેતાથી આ દેખાવ ન જોવાયો. બાળક જાણે કે ધાવવા માટે બોલાવે છે. એણે ચીસ પાડી,

"ઠાકોર! મને–મને–મને ય મારો. રાજાનાં આવખાં વધશે."

"આ લે ત્યારે!" એમ કહીને વીરાજીએ તલવાર ઝીંકી. સ્ત્રીનું ડોકું રડી પડ્યું.

"રજપૂતાણી! ધીરી! હું યે આવું છું હો! માતાજી! રાજાને લાંબુ આવખું દેજો. અમારા રામરામ કહેજો."

એમ કહીને પોતે પોતાની ડોકે તલવાર ઘસી. માથું જઈ પડ્યું સ્ત્રીબાળકનાં માથાંની સાથે.

"હે માણસ ભરખનારી! હે ડાકણ! ધિઃકાર! ધિઃકાર છે તને." એવી ત્રાડ દેતો વિક્રમ રાજા વાંસેથી અંધાર પછેડો ઓઢીને હાજર થયો.

"આ લે, આ લે આ ચોથો ભોગ!" એમ કહીને જમૈયો પોતાની છાતી ઉપર ઉગામ્યો. ત્યાં તો

મા! મા! કરતો કોઈએ હાથ ઝાલ્યો.

"મૂકી દે! મૂકી દે રાક્ષસણી! એલી, મારાં ત્રણ માણસ મરાવીને હવે હાથ ઝાલવા આવી છો! સવાર પડયે દુનિયાને હું મોઢું શું બતાવીશ?"

સોળ વરસની સુંદરી બનીને દેવી પ્રગટ થયાં. પોતાની ચુંદડીનો છેડો ઓઢાડીને ત્રણે મરેલાંને માથે હાથ ફેરવ્યો. ચાર પહોરની નીંદરમાંથી આળસ મરડીને જેમ બેઠાં થાય તેમ ત્રણે જાગી ઉઠયાં.

"બાપ વિક્રમ ! માગ્ય માગ્ય !

"હું શું માગું માડી ? માગે તો આ વીરાજી, જેણે ત્રણ ત્રણ ભોગ ચડાવ્યા."

"વીરાજી ! બાપ ! માગી લે."

વીરોજી બોલ્યા "દેવી ! હું શું માગું ? મારે શી ખોટ છે ? મારે માથે વિક્રમનું છત્તર છે. તુ જેવી વીશ ભુજાળી બેઠી છો. પણ જો આપતી હો તો એટલું જ આપજે, કે જેમ મરતાં સુધી હું મારા ધણીનું રક્ષણ કરવા એની મોઢા આગળ ડગલાં માંડુ છું, તેમ મર્યા પછી પણ એના નામની મોઢા આગળ મારૂં નામ પણ ચાકર બનીને ચાલ્યા કરે."

" તથાસ્તુ, દીકરા ! "

ત્યારથી આજ દિવસ સુધી દુનિયા જ્યારે જ્યારે વિક્રમનું નામ લે છે, ત્યારે ત્યારે

વીર વિક્રમ

કહે છે. આગળ વીર (વીરાજી) ને પાછળ વિક્રમ !

ફુલ સોદાગર ને ફુલવંતી.

દરિયાને કાંઠે મહા ગેંદલ શહેર. દેશ પરદેશના વ્હાણવટી આવીને એના બારામાં મોટાં વ્હાણ નાંગરે.

શહેરમાં એક સોદાગર વસે. સોદાગર બાર બાર નૌકાઓ લઇને સાત સાત સમદરની સફરો ખેડે. કાશ્મીરની કસ્તુરી લાવે, અરબસ્તાનના ઉંટ ઘોડા લઇ આવે, કાબૂલનો મેવો ઉતારે, સિંહલદ્વીપના હાથીદાંત, જાવાની મિસરી અને સૂમાત્રાના તેજાના ભરી ભરીને પોતાના ગામને કાંઠે ઠલવે. લક્ષ્મીદેવીના ચારે હાથ એને માથે. સંજવારીમાં સાચાં મોતી વળાય.

ઇશ્વરને ગમ્યુ તે એક દિવસ સોદાગર મરી ગયો. ઘેર પચીસ વરસનો પરણાવેલો દીકરો. રૂપે રંગે રાજાના કુંવર સરખો, પણ મોજશોખમાં પડી ગયેલો. કામકાજ સૂઝે નહિ. બાગ બગીચામાં બેસીને સવારથી સાંજ સુધી બંસી બજાવે.

જોત જોતામાં તો લક્ષ્મીદેવીનાં કંકુવરણાં પગલાં સોદાગરના ઘરમાંથી ભૂંસાવા લાગ્યાં. બાર બાર દેવતાઇ

વ્હાણોએ માલીક વગરનાં મુંઝાઇને સમદરનાં પાણીમાં મોઢાં સંતાડયાં.

દીકરાને બાગ બગીચામાં ગોતતી, કુલ સોદાગરની મા આથડે છે. આંસુડે પાલવ ભીંજાવતી ભીંજાવતી અને પુતરને માથે હાથ પંપાળતી પંપાળતી ફોસલાવે છે કે "બેટા, તું તો સોદાગરનો દીકરો. તારે તો મહાસાગર ખેડવા શોભે. બાપની લક્ષ્મી લાજે છે, બાપની આબરૂ બોળાય છે. "

સડાક્ ! દઈને કુલ સોદાગર બેઠો થયો. બાપદાદાના વખતના જીવણા ખારવાનું ઘર પૂછતો પૂછતો ખારવા-વાડ્યમાં આથડયો.

" જીવણા ડોસા ! એ જીવણા ડોસા ! "

" કેમ ભાઈ કુલ સોદાગર ! " જીવણા ખારવાએ બહાર આવીને અવાજ દીધો.

"બાર વ્હાણ સાબદાં કરો. દરિયો ખેડવા જાવું છે."

"ભાઇ, બાર વ્હાણ તો ભોંઠાં પડીને દરિયામાં બુડયાં છે. દરિયાપીરને ભોગ દેવો પડશે."

દરિયાને કાંઠે, ધુપ દીપ પ્રગટાવ્યા. ચાર જોડ્ય શ્રીફળ વધાર્યાં. પાંચ પાલીનો ખીચડો જાર્યો. ટચલી આંગળી કાપીને લોહીના છાંટા ચડાવ્યા.

"લેજે હે દરિયાપીર મારી આ માનતા. અને મારાં બાર વ્હાણને બ્હાર કાઢજે, બાપા ! "

હ ડુ ડુ ડુ ડુ કરતાં દરિયાનાં મોજાં ઉમટયાં. અન-ગળ પાણીમાં મોટો મારગ પડી ગયો. પાતાળમાં બેઠેલાં બાર દેવતાઇ વ્હાણને ઉપાડીને દરિયાપીરે પાણીની સપાટીને માથે રમતાં મેલી દીધાં.

વ્હાણને રંગ રોગાન કરી, તુટેલાં તળીઆં સમારી, કોરા ધાકોર શઢ ચડાવી, જાવા ને સુમાત્રાની સફર માટે સાબદાં કરી દીધાં. ખલાસીઓના અવાજ સંભળાણા કે શી.......યો.......રા....મ !

" હે મા ! હે બ્હેન ! હું જાઉં છું. બાર વરસે પાછો વળાશ. મારી વહુને જાળવજો હો ! "

સૌથી છેલ્લો ફુલ સોદાગર વહુ પાસે વિદાય લેવા ગયો. વહુનું નામ ફુલવંતી.

ફુલવંતીના અંતરમાં આંસુડાનાં સરોવર ભર્યા હતાં તેની પાળ્યો તૂટી પડી. આંસુડે સ્વામીનાથના પગ પખાળ્યા. વાંભ વાંભ લાંબી વેણી વડે બારુ-ખારની ભીની પાનીઓ લુછી. પોતાની પાસે સફેદ શંખ-લાની માળા હતી તે સ્વામીનાથને ગળે પરોવીને ધ્રુસકે રોતી ફુલવંતી બોલી " હે સ્વામી ! આંસુડે પલાળીને આ શંખલાં ગુથ્યાં છે. મુસાફરીમાં આ ગરીબ અબળાની આટલી એંધાણી જાળવી રાખજો. "

" મારી વ્હાલી ફુલવંતી ! બાર વરસ સુધી મારા રામ રામ સમજવા. માડીનું મેણું ઉતારીને પાછો વળીશ. તું તારાં સતધરમ સાચવતી રહેજે. બારણાં બંધ કરીને

ધુપ દીવા બાળજે. જોગમાયાની માળા ફેરવજે. અને આ લે આ ખડગ! સંકટ પડે ત્યારે કામ લાગશે.”

એટલું કહી, શંખલાંની માળા લઇ, કુલ સોદાગર ચાલી નીકળ્યો. વ્હાણમાં ચડી બેઠા. શી........ઓ રા........મ! હેલી....યા માલે........ક! એવા અવાજ દઇ દઇને ખલાસીઓએ લંગર ઉપાડયાં. માથે વાવટાં ફરફડાવતાં ફરફડાવતાં બારે દેવતાઇ વ્હાણ, મોજાંને ચીરતાં ચીરતાં ઉગમણી દિશાએ વ્હેતાં થયાં.

મીટ માંડીને કુલવંતી જોઇ રહી. આઘે–આઘે–આઘે બારે વ્હાણના ધજાગરા પણ જ્યારે પાણી આડા ઢંકાઇ ગયા, ત્યારે કુલવંતી ઉં........ડો એક નિસાસો નાખીને પાછી વળી. કાંઠો ખાવા ધાયો.

૨

બારે વ્હાણ દરિયાની છાતીને માથે બતકો જેવાં રમતાં જાય છે. પવનના પુતર હનુમાનજીની મ્હેર થઇ છે. એટલે ઉગમણી દિશાના વાયરા શઢમાં સમાતા નથી. એમ આજ કાલ કરતા તો છ મહિના વીતી ગયા.

છઠ્ઠા મહિનાની છેલ્લી સાંજ પડી ત્યાં એક ટાપુ પાસે પહોંચ્યા. ઝળળળળ! પુનમનો ચંદ્રમા ઉગી રહ્યો છે. ટાપુમાંથી સુગંધી પવનની લ્હેરો વાય છે. પંખીના કિલોલાટ થાય છે.

“વ્હાણ નાંગરો!” કુલ સોદાગરે હાકેલ કરી.

ધબોધબ મીંદડીઓ નંખાણી. શઢ સંકેલાણા. બારે વ્હાણ બેટને કાંઠે ઝાડવા સાથે બીડાણાં.

અધરાત વીતી. ખારવા ખલાસી ઉંઘમાં પડયા છે. એકલો ફુલ સોદાગર પોતાની ફુલવંતીને સંભારતો સંભારતો પૂનમને અજવાળે જાગે છે. ત્યાં તો વડલાને માથે વાતો સંભળાણી:—

"અરે હે હંસી રાણી!"

"શું કહો છો હંસલા રાજા?"

"આ સોદાગર આપણો મ્હેમાન છે."

"હા!"

"આજ બરોબર વૈશાખની પૂનમ: અમૃત ચોઘડીયું: સોદાગર એને ઘેર હોય તો એની અસ્રાને પેટે રાજ-તેજનાં ઓધાન રહે."

"હે સ્વામીનાથ! એ તે શી રીતે બને? આંહીથી છ મહિનાનો પંથ!"

"હે અસ્રી! વાત આકરી નથી. સોદાગર સમદરમાં સ્નાન કરી મારી પીઠ ઉપર અસવાર થઇ જાય તો એક પહોરમાં એને ઘરે પહોંચાડું. એક પહોરમાં પાછો આણું."

સાંભળીને ફુલ સોદાગર થડક થઇ ગયો! નક્કી આ કોઇ દૈવી વાણી! જોઉં તો ખરો, પંખી સાચું ભાખે છે કે ખોટું?"

દરિયામાં સ્નાન કરીને ફુલ સોદાગરે સાદ દીધો.

"હે દેવતાઇ પંખી ! સરસ્વતીના સાચા વાહન હો તો બોલ્યું પાળજો !"

ફડ ફડ પાંખો ફફડાવીને હંસલો નીચે આવ્યો. સોદાગર અસવાર થયો. જાણે વિમાન ઉડયું. પહોર વીત્યે એના ઘરના આંગણામાં ઉતારી મેલ્યો.

"પુલ સોદાગર ! વ્હેલો વળજે હો ! ઉંઘ ન આવી જાય."

ઓરડાની સાંકળ ખખડાવીને સોદાગરે સાદ દીધો, "ઉઘાડો !"

"કોણ બોલાવે છે ! આજ અધરાતે કોનો વિધાતા વાંકો થયો છે ! હું પતિવ્રતા અસ્રીઃ મારા સ્વામી બાર વરસને દેશાટણેઃ ઘીના દીવા બાળીને હું જાપ જપતી જાગું છું. ભરથારે બારણાં ઉઘાડવાની ના પાડી છે. મારા હાથમાં ખડગ છે. ચેતજો ! દેવ હો કે દાનવ હો ! આબરૂ સોતા પાછા વળી જાજો."

"ઉઘાડો સતી. હું દેવ નહિ, હું દાનવ નહિ, હું તમારો પતિ. મને હંસલો લાવ્યો છે. વશાખી પૂનમનાં તમારે નસીબે રાજતેજનાં ઓધાન લખ્યાં છે. ઝટ ઉઘાડો !"

'નિશાની શી ?'

"શંખલાંની માળા !"

કમાડ ઉઘડયાં. છ મહિનાથી વીખરાયેલી વેણી સતીએ સમારી. સેંથે હીંગળો પૂર્યો. આંખે કાજળ આંજ્યાં.

એક પહોર વીત્યો. હંસલે સાદ દીધો "ફુલ સોદાગર, ચંદ્રમાની કળા સંકેલાય છે. ચાલો! ચાલો!"

ફુલ સોદાગર ઉઠયો. ફુલવંતી બોલી કે "હે સ્વામી! માને અને બ્હેનને મોઢું દેખાડતા જાજો હો! નીકર મારૂં મોત બગડશે."

સાંભળ્યું–ન સાંભળ્યું, સોદાગર તો હંસને માથે અસવાર થયો. ઘરરરર! હંસલે ટાપુના મારગ સાંધ્યા. જાતાં જાતાં મારગે હંસલે કહ્યું "હે ફુલ સોદાગર, તને એક વાત કહેતાં વિસરી ગયો છું. રાજતેજની જનેતાને માથે વસમાં વીતકો વીતશે હો! તું તો બાર વરસે પાછો વળીશ. અને આ શંખલાની માળા તું કયાંઇક હારી બેસીશ. એ માળામાં તારી ફુલવંતીનો ઉગારો છે. માટે મને દેતો જા!"

"આહાહા! દેવપંખી! તારા ગણના તો મારે માથે ડુંગરા ચડ્યા. માથું વાઢી દઉં, પણ મારી અસ્ત્રીની એકની એક એંધાણી કેમ આપું?"

હંસલો કાંઈ બોલ્યો નહિ. તરવાર જેવી એની પાંખોએ સામી દિશાના સુસવાટાને વાઢતાં વાઢતાં મહેમાનને બેટના વડલા નીચે પહોંચાડી દીધો.

લંગર ઉપાડી, શઢ ચડાવી, 'શી....યો....રા....મ'ના નાદ ગજાવી, ખલાસીઓએ વ્હાણ હંકારી મૂક્યાં.

૪

સવારનાં પંખી બોલ્યાં ને ફુલ સોદાગરને ઘેરે ફુલ સોદાગરની ભુંડાળી બ્હેન જાગી. જુવે તો વાસીદું

વાળેલું નહિ, વાંસણ માંજેલાં નહિ, પાણીના ગોળા ઠાલા ઠણકે છે.

"વા....હ! મોટી બાદશાજાદી હજુ યે જાગી નથી કે?"

એમ કહીને ખુંધાળી નણંદ ભોજાઇના ઓરડાની તરડમાંથી જુવે છે. ઓરડામાં એણે શું જોયું?

હાય હાય! ઝુમ્મરમાં દીવા બળે છે. પલંગમાં ભોજાઇ પોઢેલી છે. એના વેશ કેશ ચોળાણા છે. એની આંખનાં કાજળ રેળાણાં છે.

"અ ર ર ર! પાપણી! પતિવ્રતાના ઢોંગ કરનારી! નભાઇ કુળબોળામણ! મારો ભાઇ વિદેશે, ને તું વૈભવ કરછ?"

"માડી, એ અભાગણી, ઉઠ, આવીને તારી વહુના આચાર તો જો! અરે આડોસણ પાડોસણ બ્હેન્યું, આવો, આબરૂદારની દીકરીના દેદાર તો દેખો!"

આડોસણ પાડોસણો એકઠી મળી, હોઠે આંગળી મેલી, નાકનાં નાખોરાં ફુલાવી, નિન્દા કરવા મંડી.

"માડી રે! સાત પેઢી લજાવી! સહુનાં મોત કરાવ્યાં! અમને-પાડોસીને ય કલંક ચડાવ્યાં!"

નણંદબાએ સાવરણી લીધી. ધડ! ધડ! ધડ! સૂતેલી ભોજાઇને ઝાપટવા મંડી. પછી લીધું ખાસડું.

સ્વામીનાથનાં સોણાંમાંથી સતી જાગી. જુવે ત્યાં સાવરણીની તડાપીટ: સાત સાત ખાસડાંના માર: પાડો-

સાઘુઓના ઘેરેઘેરા: કાળો કળેળાટ બોલે છે. કાગડીઓ જાણે મેનાને પીંખે છે!

"નણદીબા! નણદીબા! મારો કાંઇ વાંક? કાંઇ ગનો?"

મેલ્યા દાદા ને મેલી માવડી
મેલ્યા સૈરે કેરા સાથ જો,
નણદી તમારા વીરને કારણે
મેલ્યાં ભાઈ ને ભોજાઇ જો.

મેલી પીયર કેરી પાલખી
માન્યાં સરગ સાસરવાસ જો,
સાસુને માન્યાં સગી માવડી,
તમને માન્યાં મોટી બ્હેન જો.

આજ રે અમી તમારાં ઓસર્યાં
એવાં કીયા ભવનાં પાપ જો,
ઓલ્યે જન્મારે માને ધાવતા,
મે' શું કરડયા એના થાન જો!

પણ એના વિલાપ કોણ સાંભળે?

નણંદે ભોજાઇનાં ચીર ચીરો નાખ્યાં, ગુણપાટનું ઓઢણું ઓઢાડયું, ચોટલો ઝાલીને બારણે કાઢી, કહ્યું "જા રાંડ કુલટા! જંગલમાં જઇને ઝુમ્મર બાળજે, વેણી ઓળજે ને કાજળ આંજજે!"

ફુલવંતી સમજી ગઇ. હાય! સ્વામીનાથ માને અને બ્હેનને મળવું ભૂલ્યા. કોની સાક્ષી આપું? શી રીતે પારખું કરાવું?

બોલી નહિ. ચાલી નહિ. નણંદના ધક્કા ખાતી ખાતી, ધુળમાં રોળાતી રોળાતી, રોતી રોતી, રણવગડાને રસ્તે ચાલી.

૪

પદમનાં ફુલ જેવી પાનીઓ રસ્તે ચીરાય છે. ચંપાની કળી જેવી આંગળીઓમાં કાંટા પરોવાય છે. વાસુકી નાગ જેવો ચોટલો ઝાળાં ઝાંખરાંમાં અટવાય છે. રેશમ શી' સુંવાળી કાયા ઝરડ ! ઝરડ ! ઉઝરડાય છે. આંસુડે ડુબેલી આંખોને રસ્તો સૂઝતો નથી. તોય કુલવંતી ચાલી જાય છે—ચાલી જ જાય છે.

આંસુડે માટી ભીંજાઇને ગારો થઇ ગઇ. માથાં પછાડી પછાડીને સતીએ શિલાઓ તોડી નાખી. સાત સાત મહિના એમ વીત્યા. ત્યારે ઝાડવાંમાંથી પંખીડાં બોલ્યાં કે “ સોદાગરની અસ્રી ! આ શું કરી રહી છો ? વિચાર, વિચાર, તારા ઉદરમાં રાજતેજનાં ઓધાન રહ્યાં છે. ”

“ હા ! સાચું ! સાચું ! ”

કુલવંતી ઉઠી. કાયાને સંભાળવા મંડી. ઝાડવાંની છાલનાં લુગડાં પહેર્યાં. મોવાળા મોકળા મેલીને જોગણ બની. પંખીડાં ચાંચમાં ઉપાડીને ફળ ફુલ આણી આપે, તે આરોગીને સતી પેટ ભરે છે. હાથમાં વાંસડાની ડાંગ લઇને ફરે છે.

રાત પડી ને એકાએક વગડામાં અજવાળું થયું. કોઇનાં પગલાં સંભળાણાં.

" કોણ છે ? " સિંહણ જેવી જોગણ ડણકી.

" માનવ હો, કે દેવ દાનવ હો ! ખબરદાર, ડગલું દીધું તો લોહી ચૂસી જાઈશ.

ઝાડવાંની ઘટામાં એક માનવી. એક હાથમાં મશાલ : બીજા હાથમાં કુવાડો : કઠીઆરો મધ પાડવા જાય છે.

" માતા ! જોગમાયા ! હું ગરીબ કઠીઆરો. "

એમ કહીને થર થર કાંપતા કઠીઆરાએ હાથ જોડયા.

" જે સતવાળી ! જે ચોસઠ જોગણી માયડી ! આજ મારો અવતાર ફળ્યો. બોલ્ય માતા, કહે તો પ્રાણ કાઢી આપું "

" ભાઈ, વીરા, હું દુઃખીયારી અબળા છું. તારી આગળ ભિક્ષા માગું છું. "

" માવડી, માનવીને વેશે તું ભિક્ષા લેવા આવી. માગ, તું કહે તે કરૂં. "

" વીરા, એક મઢલી બનાવી દઈશ ? "

જોતજોતામાં તો ડાળ્ય પાંદડાંની ઝૂંપડી ઉભી કરી. ફરીવાર આવીને કઠીઆરે હાથ જોડયા.

' ભાઈ, પેટ શી રીતે ભરછ ? '

" માડી, આ લાકડાંના ભારા વેચીને. "

ઉંચે નજર કરે ત્યાં જોગણ થંભી ગઈ. આહા ! આ તો ચંદણનું ઝાડ.

એક ડાળી ભાંગીને જોગણે કહ્યું "લે ભાઈ, આ ચંદણ. કોઈ સાચા સોદાગરને જઈ વેચજે. લેનારની સાથે ભાવ તાલ ઠેરાવીશ મા. જે આપે તે લઈને મારી પાસે આવજે."

હાથમાં કુહાડો અને માથે ચંદણનું કાષ્ટ : કઠીઆરો છૂટયો. સોદાગરને ગોતતો ચાલ્યો. ગામે ગામ પાટકે. પણ ચંદણનો મૂલવનારો સોદાગર ક્યાંથી ભેટે?

૫

સવાર થયું. બપોર થયા. આજ કઠીઆરો ઘેરે કાં ન આવે? રોટલા ઠરી ગયા. અને બપોરનાં ગધેડા ભૂંકવા માંડ્યાં. કઠીઆરણે ભાત શીંકે ચડાવ્યું. નીકળી ગોતવા. "ઓ [illegible] કઠીઆરા! ઓ શોયા કઠીઆરા!" એવા સાદ પાડે, પણ હોંકારો કોણ આપે?

એક [illegible] ઝાડને છાંયડે ઝુંપડી, અને ઝુંપડીને બારણે કોઈ જોગણ જોઈ. કાલનાં લૂગડાં : આંખો આંજે મેલાં રૂપઃ પૂરા મહિના જાતા હોય એવું ઓદર : જાણે ઈંડાં મેલવા તૈયારી કરતી ઢેલડી! વગડામાં જ્યોત છવાઈ ગઈ છે.

ઉભી ઉભી, મારગને માથે મીટ માંડતી કુલવંતી બોલે છે કે "કઠીઆરા, રે ભાઈ કઠીઆરા! હવે પાછો વળ. ચંદણ વેચીને પાછો વળ. મારે વેળા થાય છે"

'આ....હા!' કઠીઆરણ સમજી ગઈ. "પીટયે જંગલમાં નવી બાયડી પરણીને નવાં ખોરડાં બાંધ્યાં."

કઠીઆરણને ભાળતાં જ પુલવંતી ઝૂંપડીમાં પેસી ગઈ. માંહેથી બારણું વાસ્યું. કાયા થર ! થર ! થાય છે.

'ઉઘાડય ! ઉઘાડય ! બ્હેન ! કઠીઆરો આવ્યો !'

ઉઘાડે ત્યાં તો ડાકણ જેવું રૂપ દેખીને ફુલવંતી ઢળી પડી. એને સૂવાવડની વેણ્ય આવવા મંડી.

"નભાઈ શોકય ! દીકરી આવે તો દૂધ પીતી કરૂં ને દીકરો આવે તો ઉઝેરી મોટો કરૂં. ફળી રે'જે."

ઝાડ ઉપરથી લક્કડખોદ બોલ્યો "કાઠીઆરણ, નગરીમાં જાને સુયાણીને લઈ આવને !"

કઠીઆરણ ઉપડી. નગરીના રાજાની રાણીને પૂરા મહિના જાય. નોબત નગારાં વાગે, જોશીડા જોષ જોવે, અને ભુવા દાણા જોવે, પણ બાળક અવતરતું નથી. બરાબર દરબારગઢની દેવડીએ ગાંગલી ઘાંચણ સામી મળી.

અઢીક હાથનું કાઠું: પાકલ જાંબુડા સરખો વાન: મીંઝરીયું આંખ્યું: ઓડયથી ઉંચાં બાબરકાં: ચાર ચાર તસુ પગની નળીયું: ચોથીઆ વા પગઃ પીંજારાના ઘરનો જાણે ગોળીટોઃ ખંભે સાડલેઃ મંત તંતર જાણેઃ આભામંડળનાં ચાંદરડાં હેઠાં રમાડેઃ એવી ગાંગલી ઘાંચણ.

"ગાંગલી માશી ! ગંગલી માશી ! એક વાત કહું."

માશીએ કઠીઆરણની વાત સાંભળી. બેય વગડામાં પહોંચ્યાં.

ઝુંપડી આગળ જાય ત્યાં તો પંખી ! પંખી ! પંખી ! પંખેરૂ કયાંય માય નહિ. પોપટ મેના ને પારેવાં, મોર

સુડા ને બપૈયા, જાણે ધોળા નંગળ ગાય છે. હરણીયાં મ્હોંમાંથી તરણાં છોડીને થેક થેકે ઝુંપડીએ ઉભાં છે.

બરાબર અધરાત. ઝુંપડાંમાંથી ઝળળળ અજવાળાં છૂટે છે. પશુ પંખી જોવા મળ્યાં છે.

બેય ડાકણો અંદર જઇને જુવે ત્યાં માતાના થાનેલા ચસકાવતો, દેવના ચક્કર જેવો ગેટડો રમે છે. લલાટમાં રાજતેજ ઝગારા કરે છે.

અ........ચ્છીં! છોકરાએ છીંક ખાધી. ત્યાં તો નાક માંથી સાચા મોતી ઝર્યાં. મગ સુંઘ્યું, હીરા ઝર્યાં.

“આ હા હા હા! ચાંપલી ગાસો, કામ પાકર્યું. છોકરાને ચોરી જાયીં.” પણ માં છાતીએથી ઝંટતાં જીવ કેમ કરીને હાલે? રસ્તે થઇને ચૌદ ચોર નીકળ્યા. ચોરોએ સાંકળ ખખડાવી.

‘કોણ તમે?’

“માશી, ઈ તો અમે!”

“એ હો, ભાણેજડ ઓ! અંદર આવો.”

અંદર જઇને ચોર જુવે ત્યાં તો મૂર્છામાં પડેલી ગરીબડી માતા અને પડખનાં પોઢેલો કુંવર. એની આંખડીમાં કાંઇ સ્વપ્નાં હસે છે! કાંઇ કિરણો રમે છે!

“ભાણીઆઓ! આ છોકરાને ઉપાડી લ્યો!”

“અરરર માશી! માને થાનેલેથી છોકરું વછોડાય? તો તો ધરતી માતા અમારાં પાપનો ભાર શે’ ખમશે?”

ચોરનો જીવ નથી ચાલતો. એક બીજાને ધકેલતા આઘા ભાગે છે. ગાંગલી મારાી દોડી.

"ઉભા રો' મારા પીટયાઓ! તમને મેલડી ભરખે? ઉપાડો છો? કે ચૌદેયને કાગડા કરી મૂકું?"

ચોર બિચારા શું કરે? ગાંગલી મારાી ડાકણ હતી. આંખે પાટા બાંધીને ચોરોએ માની ગોદમાંથી ઉંઘતા છોકરાને ઉપાડયો. ચૌદ ચોર, ગાંગલી મારાી અને કઠીઆરણ ભાગ્યાં.

પગલામાં પ્રગટેલો દીવો ઓલવાઈ ગયો. પશુ પંખી પોકાર પાડવા મંડયાં. ઝાડ માથેથી પાંદડાં ઝરી પડયાં.

૬

સુવાવડી ફુલવંતીને શુદ્ધબુદ્ધ આવી પેટ માં આગના ભડકા બળે છે. ઉઠીને આ પોતાના પડખામાં જુવે તો, હાય હાય, દીકરો કયાં?

દીકરા વિના માતા આંધળી બની, સાધ ભૂલી, બ્હાવરી થઇને ભાગી ઝાડવે ઝાડવે ગોતતી લાગી. વગડો ગજાવી મેલ્યો. પશુ પખી સમજ્યાં કે અગ્નિની જીવતી ઝાળ દોડી જાય છે. વિલાપ કરતી જાય છે કે

કીયે જનમારે મોરી માવડી
મે તો કીધા અવઠાં પાપ જો,
ધાવંતાં વાળ્યાં નાનાં વાછરૂ
લાગ્યા ગાયુના નિશ્વાસ જો.

માતાને થાનેલેથી કયે ભવે
ફેનાં ઝટાવ્યાં મેં બાળ જો,

કાચાં રે ફળ હરી તોડીયાં
રોતા મેલ્યાં ઝીણાં ઝાડ જો.

હું તો બની રે કાળી નાગણી,
ખાધાં પંખીડાંનાં બાળ જો,
આજ એ પાતક મુજને લાગીયાં,
મારૂં ચોરાણું રતન જો!

ચોધાર રોતી ફુલવંતી છુટી. દોડી, દોડી, દોડી; પહાડ, ખીણ, કોતર ઓળંગતી ગઇ. દરિયાને કંઠે જાતી થંભી. ઉંચે આભ, નીચે પાણી, ચોગમ પવન! બીજું કોઇ ન મળે. ધોડીને પાણીમાં ડુબકો માર્યો. માથે મોજાં ફરી વળ્યાં.

બરાબર એજ ટાણે આઘે આઘે દરિયાની અંદર, ફુલ સોદાગરના બાર વ્હાણ હાલ્યાં જાતાં હતાં, તેમાં ફુલ સોદાગરને ગળે પહેરેલી માળા સરકી, એ સો ને આઠ શંખલાં દરિયાનાં નીરમાં વેરાઇ ગયાં!

૭

રાતનો છેલ્લો પહોર છે. ચોકીદાર ઉંઘે છે ચોર ચોરને રવાના કરીને ગાંગલી અને કઠીઆરણ રાજમહેલમાં પેઠાં. રાણીવાસમાં રાણીને સુવેલો દીકરો અવતર્યો છે. રાણી યે મરી ગયેલી છે. કોઇને ખબર નથી

કાબલી કુટલી કુટની ગાંગલી બોલી “કઠીઆરણ, એલી કઠીઆરણ. ઝટ કર! તું રાણી, ને આ છોકરો રાજકુંવર! ભારે લાગ આવ્યો છે.”

બેય જણીઓએ રાણીને અને મરેલા રાજકુંવરને બાંધી નદીમાં ફગાવી દીધા રાણીના પોશાક પહેરીને કઠીઆરણ સુતી. પડખામાં કુંવર પોઢાડયો.

ગાંગલી બોલી ઉઠી "વધામણી! રાજા વધામણી! રાણીજીએ કુંવર જન્મ્યો."

વાહ કુંવર! વાહ રૂપ! વાહ રાજતેજ! રાજમાં ઢોલ નગારાં ધડૂસવા મંડ્યાં.

"પણ અરે બાઇ! રાણીજીનું મોઢું કેમ બદલી ગયું ?"

ગાંગલી બોલી "એ તો સૂવાવડને લીધે. રાણીજીનાં રૂપ તો કુંવરની કયામાં ઉતરી ગયાં."

"સાચી વાત! સાચી વાત!"

માણસોએ માની લીધું ગાંઠીઆણ રાણી થઇ બેઠી. કુંવરનું નામ પાડ્યું રાજતેજ. રાજતેજ મોટો થાય છે. છીંક ખાય ત્યાં મોતી ખરે છે. ભણી ગણી બાજંદો થાય છે. રાજકચેરીમાં આવે જાય છે.

૮

દરિયામાં જે દિ' ફુલ સોદાગરના ગળામાંથી શંખલાની માળા પડી ગઇ, તે દિ'થી સોદાગર એની ફુલવંતીને વિસર્યો છે. પગ ઉપર પગ ચડાવી, વ્હાણની અગાસીએ બેઠો બેઠો દેશ દેશાવર રોજગાર કરે છે. એને ઘરબાર સાંભરતાં નથી.

શંખલાની માળા ડૂબવા માંડી. એકસો આઠ શંખલાને ફુલવંતીનાં આંસુડાંમાં ભીંજાયાં ઘણાં વરસ વીતેલાં. આજ વળી ખારાં નીર ખાધાં. એટલે માળાનો ભાર વધ્યો. ડૂબતી, ડૂબતી, ડૂબતી, માળા તળીએ પહોંચી.

તળીએ નીલમની એક આસમાની શિલા. શિલા ઉપર બેઠી બેઠી હંસલી એનાં ચાર ઇંડા સેવે. શંખ દેખીને હંસલી ચણવા જાય ત્યાં તો આખી માળા દેખી. ઇંડાંની વચ્ચે માળા ગોઠવી દીધી.

બાર બાર વરસે હંસલીનાં ઇંડાં ઉઘડયાં. અંદરથી ચાર બચ્ચાં નીકળ્યાં. સમદરની સપાટી માથે લાંબી લાંબી ડોક કાઢીને હોંશે હોંશે હંસીએ સાદ દીધો "હંસારાજા ! ઓ હંસ રાજા !"

આભમાંથી ઉતરીને હંસે હંસીની ચાંચમાં ચાંચ પરોવી. તળીએ ઉતર્યાં. બચ્ચાંને બચ્ચી કરતા કરતા હંસલે શંખલાની માળા દેખી. આહા ! હંસીરાણી ! આતો કુલ સોદાગરની માળા ! હાય હાય ! સોદાગરે માળા ગુમાવી હશે, સતીને ય વિસારી હશે."

માળા લઈને હંસ હંસી બચ્ચાં સોતાં ઉડયાં. રાજા રાજતેજની રાજનગરીને સીમાડે, નદીને કાંઠે વડલો હતો, તેને માથે માળો બાંધ્યો.

એક દિવસ હંસ સમદરમાં ગયો છે. હંસી ચારો લેવા ગઇ છે. વાંસેથી બચ્ચાં વઢયાં. માળાનાં તરણાં વીંખાણાં. શંખલાની માળા નીચે સરી પડી.

ધનુષ્યધારી રાજા રાજતેજ ઘોડે ચડીને શિકારે નીકળ્યો. વડલાની નીચે એણે માળા દેખી. આહાહાહા ! આ તો શંખની માળા ! કોટે પહેરીને કુંવર પાછો ગયો. માળા પહેરતાં જ કુંવરની છાતી ઠરીને હીમ કાં થઇ ગઇ ?

ચંદણની ડાળ સાથે મેલીને કઠીઆરો આથડે છે, પણ એવો કોઇ સોદાગર ન મળે કે જે ચંદણનાં મૂલ મૂલવે. ભમતાં, ભમતાં, ભમતાં, બાર વરસે એક બંદર ઉપર બાર વ્હાણ ઠલવાતાં ભાળ્યાં. સોનેરી લુગડે સોદાગર ભાળ્યો. સોદાગર પૂછે "શું છે ભાઇ ?"

"જોગમાયાએ વાઢી દીધેલી ચંદણની ડાળ. શેઠીઆ, મત્યા હોય તો મૂલવજો."

સોદાગર નજર કરે ત્યાં ચંદણ ઉપર 'ફુલ' ચીતરેલું.

"આ હા હા ! મારી ફુલવંતી કાં સાંભરે ? અચાનક ?"

ચંદણને હયે ચાંપ્યું ત્યાં તો છાતીમાં ધબકારા બોલ્યા. "રે ભાઈ ! શું આપું ? હીરા ? માણેક ? મોતી ? બોલ્ય, માગીશ તે આપું."

"ના શેઠ, એનાં મૂલ હું શું જાણું ? મારી માતાજીએ કીધેલું છે કે જે આપે તે લઇ લેજે."

"કોણ તારી માતા ?"

"જટાવાળી જોગણ ! ફુલસોદાગરના જાપ જપે છે. રણવગડે રોઇ રોઇને પશુપંખીને રોવરાવે છે. એને પેટે પૂરા દિ'."

સોદાગરને ડીલે પરસેવો વળ્યો. માથું ભમવા મંડ્યું. "ભાઇ કઠીઆરા, એનો ભેટો કરાવીશ ?"

"હા, હાલો !"

બારે વ્હાણ વ્હેતાં થયાં. કઠીઆરો મારગ દેખાડે.

રાજનગરીની નદીના આરાને માથે "ડણણું ! ડણણું ! ડંકા વાગ્યા, બારે વ્હાણનાં લંગર પડયાં. મોખરે સોનેરી લૂગડે સોદાગર બેઠો છે.

"હાં કોઇ છે કે ?"

"એક કહેતાં એકવીસ, મહારાજ !"

"આપણે પાદર આ ડંકા કોના ? એવો બે માથાળો કોણ ? બાંધીને હાજર કરો !"

કટક લઇને કોટવળ છુટયો. બારે વ્હાણને ઘેરી લીધાં. ફુલ સોદાગ ને બાવડે બાંધી, પગે બેડી નાખી, કચારીમા ખડો કર્યો.

"આહાહા ! રાજાની ડોકે શંખલાની માળા ! મારી કુલવંતીએ દીધેલી જ એ માળા !" સોદાગરની આંખમાં અમી ઉભરાણાં. જાણે પેટનો દીકરો દેખ્યો.

"એ ભાઇ, રજાનું નામ ?"

"રાજતેજ !"

"બસ, એજ મારો દીકરો ! મારૂં પેટ ! મારાં બાર વ્હાણનો વારસદાર !"

"વોય મારો બેટો !" કોટવાળે બંદૂકના કુંદા માર્યા. "રાજાનો બાપ બનવા આવ્યો છે ! પૂરી દો ભુરંગમાં ધુતારાને."

ધક્કે ચડાવીને સોદાગરને કેદખાને ઉપાડી ગયા.

પણ રાજકુંવરની આંખમાં આસુડાં કેમ ? આજ કચેરીમાંથી એનું અંતર કેમ ઉઠી ગયું ?

"કોટવાળ ! આજ કચેરી બરખાસ્ત કરો !"

૯

દરિયામાં પડેલી ફુલવંતીનું શું થયું ?

બાર બાર વરસ સુધી બિચારીને પાતાળમાં નીંદર આવી ગઇ નાગ પદમણીની દીકરીઓ એને વીંટળાઇને વીંઝણા ઢાળતી પારસમણિના લેપ કરતી, અને અમીની અંજળી છાંટતી બેસી રહી. અકકેક વરસ વીતે અને ઉંઘમાંથી ઝબકેલી સતી "સોદાગર ! સોદાગર !" "રાજતેજ ! રાજતેજ !" એવા સાદ પાડે વળી પાછી પોઢી જાય.

સતીનાં આંસુડાની નદીઓ ચાલી. દૂધે ભર્યો મીઠો મેરામણ ખારો ધુધવા જેવો થઇ ગયો.

નાગ પદમણીએ સતીને પંપાળીને આંસુ લૂછયાં; "દીકરી ! તારા સ્વામીનાથ મળશે ને બેટો ય મળશે"

"કયારે ?"

"પહેલાં ન્હા, ધો, ખા, પી, પછી કહું."

નવરાવી ધોવરાવી, ખવરાવી પીવરાવી, પરવાળાંની સાડી અને પારસમણિનો હાર પહેરાવીને ફુલવંતીને નાગ–પદમણી દરિયા કાંઠે તેડી ગઇ.

"દીકરી, ચારે દિશાના વાયરા તપાસી જો તો? શીતળ લેર ક્યાંથી આવે? ને ગરમ લૂ ક્યાંથી આવે છે?"

છાતી ઉપરથી પાલવ ખસેડીને સ ઉગમણી ઉભી, આથમણુ ઉભી, દખણાદી ઉભી, પણ જ્યાં છાતી ઉઘાડીને ઓતરાદી ઉભે ત્યાં તો

આહાહા! સતીનાં થાનેલાં ફાટ ફાટ થાય છે. ધાવણની ધારો વછૂટે છે. અમૃતના જાણે ફુ ારા ઉછળ્યા!

"બસ, બેટા! ઓતરાખંડમા તારે પુતર જડશે. ચાલી જા."

"કેમ કરીને ચાલું માડી?"

પદમણીએ સાદ પાડયો. "પવન દેવતા!"

હૂ હૂ હૂ હૂ! સૂસવાટા સંભળાણા.

"જા ો દેવ! દીકરીને તેડી જા ા."

સૂસવાટા ભરતી ફુલવંતી ઉપડી. સાડીનો સઢ ફુલાણો. દરિયાને માથે જાણે નૌકા છૂટી. વાહ રે વાહ! પાણી ઉપર માનવી ચાલ્યું જાય!

મોજાંને માથે અસવારી કરી છ મહિનાનો પંથ કાપ્યો અધરાતે એક ઠેકાણે આવી, ત્યાં તો ફરીવાર થાનેલા છલકાણા. દૂધના ફુવારા ચડયા. સરોવરને કિનારે ઝાડ હેઠળ બેઠી મોજ રાજા રાજતેજની રાજનગરી.

પ્રભાત પડે ને કઠીઆરણ રાણી સરોવરમાં ન્હાવા આવે. રાંડે ઓળખી. "દાસીયું! દોડો દોડો, આ ડાકણને મારો!"

ફુલવંતીને મારી, ધકેલી, ઊંડા એક ખાડામાં ભંડારી, માથે મોટી શિલા ચાંપી દીધી.

રાજા રાજતેજ ગોઠીયાઓને લઈને સરોવરે ન્હાવા આવે. ઓહો ! આજે તો કાંઇ ન્હાયા ! કાંઇ ન્હાયા !

"હાશ ! આવી શીતળ કાયા તો કદી ય નહોતી બની. જરાવાર આ શિલા માથે વિસામો ખાઇ લઉં."

શિલાને માથે બેસતાં જ કુંવરનાં નેણ ઘેરાણાં પાંપણુના પડદા બીડાણા. કદી યે નહોતી આવી એવી નીંદરમાં પડ્યો.

પણ આ શિલાની નીચે કોણ રૂવે છે ?

બાર વર્ષે રે મારો બેટડો મળીયો,
હૈયાનાં ધાવણ હાલ્યા જાય જો,
પોઢો પોઢો રે પુતર ઊલ્લી તે વાગના
માતાનો જીવડો ને રોકાય જો,

પ્રધાનનો પુતર, વજીરનો પુતર. કોટવાળનો પુતર ચકિત થઈને સાંભળે છે. "આ તો ભારી કૌતક ભાઇ ! કાલ્ય સોદાગર આવ્યો કહે કે 'હું કુંવરનો બાપ !' આજ વળી શિલા રૂવે છે કે 'હું કુંવર ની મા !' ચાલો, રાજકુંવરને જગાડે."

રાજકુંવર જાગ્યો. "મા ! મા ! માડી !"

"કોને બોલાવો છો કુંવર ?"

" આ શિલાની નીચેથી મને મારી જનેતાનો સાદ સંભળાય છે. ભાઈ, શિલા ઉખેડો તો ! "

પચ્ચાસ મણની શિલા ! કોનાથી ઉપડે ?

રાજતેજની ટચલી આંગળી જ અડી, ત્યાં શિલા પુલની માફક ઉઘડી. હેઠળ જુવે ત્યાં જનેતા સૂતેલી. માના થાનેલામાંથી ધાર છૂટી.

મા ! મા ! મા ! કહેતો કુંવર માતાને બાઝી પડયો. પોતાને ખંભે બેસારીને દરબારમાં તેડી ગયો. દોડયો પોતાની કઠીઆરણ માની પાસે.

' માડી ! સાચું બોલો ! મારી સાચી મા કોણ ?'

" અરરર ! બેટા, આવું કેમ પૂછ્છ ? કોણ ડાકણની તારે મથે નજર પડી ?"

કુંવર કોળીઓ ધાન ન ખાય કે ન ટીપું પાણી પીવે. સૂતાં કે બેસતાં એને ઝંપ નથી.

" પ્રધાનના કુંવર બધમાગરા ! પારખું કેવી રીતે કરૂં ? બેમાંથી કઈ માતા સાચી ? "

" પારખું છે. બે ય માતાને દરબારમાં ઉભી રાખો. જેના થાનેલામાંથી ધાવણ છૂટીને તમારા મ્હોંમાં પડે, તે જ સાચી જનેતા ! બીજી ધુતારી."

" ગાંગલી મારી ! એ ગાંગલી મારી ! ઝટ મને તેજાના ખવરાવો, મસાલા ખવરાવો, બાર જાતનાં ઓસડીઆં ખવરાવો. ઝટ મારે થાનેલામાં દૂધ જોવે. નીકર આપણને બેયને ઘાણીએ ઘાલી તેલ કાઢશે."

ફુતારણે બાર જાતનાં ઓસડીઆં અને તેર જાતના મશાલા ખાધા. ધોળી મૂસળી ખાધી ને કાળી મૂસળી યે ખાધી. કેસરીઆં દૂધના કઢા પીધા. આખી રાત જાગીને જોયા કરે કે ધાવણની ધાર છૂટે! પણ થાનેલામાં ટીપું ય દૂધ આવતું નથી.

બીજે દિ' પરભાતને પો'ર દરબારમાં માનવી માતાં નથી. પંખીડાં ય પાંખો બીડીને બેઠાં છે. ઝાડવાં ઉપર પાંદડાં ય હલતાં નથી. પવન પણ થંભ્યો છે. રાજા રાજતેજ સિંહાસન પર બેઠા છે. થોડા પાણીમાં માછલું તરફડે એમ બેય માવડી વિનાનાં જીવડાં ફફડે છે.

કઢીઆરણ રાણી આવી. લૂગડાંના ઠાઠમાઠ ને ઘરેણાંના ઠઠેરા કરીને આવી. પણ તો યે એ તો કઢીઆરણ. કૂડનાં તો હૈયાં જ કાચાં. એની કાયા આખી થર! થર! કંપે છે.

અને ફુલવંતી! નહિ માથે ઓઢણું. કે નહિ કાનમાં વાળા વળી. ને એની કયા કિરણ્યું કાઢે છે. પાંપણે પલકારા ય નથી. બીજા કોઈને એ ભાળતી યે નથી. આખા તલ્લીન એક દીકરા ઉપર જ નેણ બાંધ્યાં છે. નિરખી નિરખીને ડાબી જમણીમાંથી હેતનાં આંસુનો શ્રાવણ ભાદરવો ઢળ્યો જાય છે.

આગળ આવીને વજીરનો પૂતર બોલ્યો: “ રાણી માતા! સાંભળો. અજાણી માતા, તમે ય સાંભળો. આજ રાજા રાજતેજને માથે બબ્બે જનેતાઓની વસમી સમસ્યા ઊભી છે. પણ આ નવખંડ ધરતીને માથે સૂરજ એક છે, ચાંદરમા એક છે, તો જનેતા બે કેમ

હોય ? માટે દેવધરમની સાખે, પશુપંખીની સાખે, આ પંચ–પરમેશ્વરની સાખે પારખું આપો : જે સાચી જનેતા હશે એના ધાવણની ધાર રાજાના મ્હોંમાં જઈને પડશે.”

કચેરી થડક ! વાયરા થડક ! સોય પડે તો ય રણકારો સંભળાય એવી શાંતિ !

“રાણી માતા આવો, પહેલાં તમે પારખું આપો ! ”

કઢીઆરણ મંડી ધાવણની ધાર દેવા. ધાર ડાબી જાય, જમણી જાય, આઘી પડે ને પાસે પડે. પણ રાજાના ઉઘાડા મોઢામાં કાંઈ કૂડના ધાવણ પહોંચે ? ઉભી થઈને કે બેસીને, આમ જઈને કે તેમ જઈને ધાર દીધી. પણ ફોગટ ! ફોગટ ! ફોગટ !

“રાણીમાતા ! બસ કરો !” વજીરના પૂતરે હાકલ મારી. કઢીઅરણ નો કા....ળી મ....શ !

પછી માવી પુતરંની કાયામાં ટીપું લોહી નથી. હૈયામાં છાંટો હરખ નથી. પણ સિંહાસને બેઠેલ બેટડાની સામે છાતી ખોલીને જ્યા ઉભી રહી ત્યાં તો ?

આહાહાહા ! ચોધારા–અરે ચાળીસધારા ફુવારા વછૂટયા. સિંહાસને બેઠેલા રાજાની માળા ભીંજાણી, રાજાનું મોઢું ભરાણું.

ઘટાક ! ઘટાક ! ઘટાક ! રાજા ઘુંટડા ઉતારે છે. ચકોર પંખી જાણે ચંદરમાનાં અંજવાળાં પીવે છે. બપૈયો જાણે બાર બાર મહિનાની તરસ ભાંગવા વાદળનાં નીર ગટગટાવે છે.

સિંહાસન હલમલી ઉઠયું. બાર વરસનો રાજતેજ દોડયો. બાર મહિનાના બેટડા જેવો બનીને માતાનો થાનેલો મ્હોંમાં લીધો. ઘટાક! ઘટાક! ઘટાક! બાર વરસની ભૂખ ભાંગવા મંડયો.

જે થાઓ! સતીની જે થાઓ! કૂડનાં ધૂડ થાઓ!

એવા જેજેકાર ગાજ્યા. પણ કઠીઆરણ તો કાળી નાગણી. એણે ઝેરનું છેલ્લું ટીપું ય નીચોવી નાખ્યું એ બોલી. "મારા પીટયાઓ! ઇ સતધરમની પૂછડીને એટલું તે પૂછી જુવો, કે એના બેટડાનો બાપ કોણ? રાજાને કે'દી ઇ રાંડે મે'માન કર્યો'તો?"

સાંભળીને સભા સૂનમાન! સૌનાં માથા ધરતી સામા ઢળ્યા. સહુને મોઢે મશ વળી. ફૂલવંતીને માથે જાણે શિલા પડી. પાષાણની જાણે પૂતળી! પણ એ શું બોલે? શી રીતે સમજાવે? રાજતેજનાં ઓધાનની વાત બહાર પાડવાની તો સ્વામીનાથ ના પાડી ગયા છે! ફુલવંતી બેશુદ્ધ બનીને ઢળી પડી.

બરોબર એ જ ટાણે, સાત સાત સમદરીયા વીંધીને ફુલસોદાગરના ઉપકારી હંસારાજાએ પાંખો ફફડાવી. પલકવારમાં એ ન. ફિલફિલાટ નગરીના આભમાં ગાજ્યા. ફુલવંતીના શિયળની સાખ દેનારો પંખીડો આવી પહોંચ્યો, કચેરીનાં નેવાંને માથે બેસીને હંસલે માનવીની ભાખામાં ગીત ઉપાડયું:—

ફુલ સોદાગરની અસતરી ને
એનાં ફુલાંવતી નામ જો,
વાલ્યમ જાય વિદેશમાં
પાળે પરતીવતા નીમ જો,
એંધાણી દીધી સતીએ સ્વામીને
રૂડી શંખલીયાની માળ જો,
છ રે મહિને સમદર-બેટમાં
બોલ્યા હસીને હૈ હંસ જો,
આજ પૂનમ કેરી રાતડી ને
ઉરે હોય સતીનો કંથ જો,
ઓધાન રે'શે રાજતેજના
મોંઘે મોતીડાં વેરાય જો,
સ્વામીને તેડી હંસો ઊડીયો
આવ્યા સતીને દ્વાર જો,
મોઝમ રાતે મનડાં મળીયા ને
રોપ્યા રાજેસરના બીજ જો,
ચોથે તે પો'રે સ્વામી ચાલીયા ને
ભૂલ્યાં અસતરીના વેણ જો,
ભૂલ્યા માતાને મ્હોં દેખાડવા ને
ચડિયા સતીને કલંક જો,
નણદીએ મેલ્યા વનરાવનમાં
જોગણ [illegible] બેઠી વેશ જો,
નવમે તે માસે કુંવર જલમીયા ને
માતા સૂતી મૂર્છામાંય જો.
ચોર્યાં પૂતર ને પેઠી મોલમાં
ડાકણ કઠીઆરણના કામ જો,
રાણીને નાખી ઊંડા નીરમાં
પડે લીધા રાણી–વેશ જો,
જંગલમાં જાગી જોવે માવડી
એનો કુંવરીયો ખોવાય જો,

સમદર બૂડન્તાં સતીને ઝીલીયા
રાખ્યાં નાગ-ભુવન મોઝાર જો,
પહોંચ્યાં પૂતર કેરા દેશમાં
રાડે ભંડાર્યાં ભોંમાંય જો,
સોદાગર હાથેં માળા શંખની
બૂડી સમદરને પાતાળ જો,
હંસે એંધાણી સતીની ઓળખી,
આવી મેલી તરુવર ડાળ્ય જો,
માળા દેખીને મનડાં મોહીયાં
કુંવર પે'રી પામ્યા સુખ જો,
સોદાગર આવે સતીને ગોતવા
માળા દીઠી કુંવર કંઠ જો,
બેટા બાપને હૈયાં ઉમટયાં,
કો'ને સમસ્યા નો સમજાય જો,
પિતાને પૂર્યા તમે કેદમાં
જઈને પૂછો શાણા રાય જો,
સત રે ધરમ તમારી માતના
એની પંખી પૂરે શાખ જો,

એટલું ગાઈને હંસલો ઉડી ગયો.

દેવવાણી! દેવવાણી! દેવવાણી! એમ નગર આખું ઉઠયું. કારાગૃહમાં જઈ રાજતેજ બાપને પગે પડયો. દેવડીએ નોબતો ગડેડી.

(૧૦)

દીકરો સાંપડયો, તોયે સોદાગરને ઝંપ નથી. અરેરે, મારી દુઃખીયારી ફુલવંતી ક્યાં હશે? એના વગર જનમારો કેમ જાશે?

ફુલવંતી રાજમહેલમાં છે, એવી જાણ કોઈએ રાજ-

બાપુને દીધી નથી. એશુદ્ધ પુત્રવંતીને દરિયા–મહેલમાં પોઢાડીને દાસ દાસીઓ સુગંધી પંખા ઢોળે છે.

એમ કરતાં સતીને મૂર્છા વળી. દીકરો જઈને માની બાથમાં સમાણો. દીકરે માતાને બાપનીયે વાત કરી. પણ બાપુને માતાના સમાચાર કોઈએ ન દીધા.

બાપુની થાળીમાં રોજ બત્રીસ જાતનાં ભોજન ને તેત્રીશ જાતનાં શાક મેલાય. ચમેલીનાં ફુલ જેવા ચોખા પિરસાય. આહાહા! આવું રાંધણું આજ બાર બાર વરસે દીઠું. અરે હે અન્નદેવતા! આ રસોઈનું કરનારૂં કોણ? આજ મારો કોઠો ઠરીને હીમ કાં થાય? આજ પૂર્વ જનમના પડઘા કાં સંભળાય?

રોજ રોજ સોદાગર ઉંધું ઘાલીને જમે. પણ આજ એણે ઉંચું જોયું. પિરસનારીની આંખો સાથે આંખો મળી. બાર બાર વરસનાં દુ:ખનાં પડ વીંધીને સ્વામીનાથે સતીનું મોઢું ઓળખ્યું. હાથ ઝાલી લીધા. “ બોલ, તું કોણ?”

સતીથી બોલાણું નહિ. સુખનાં આંસુડાં રેડતી સ્વામીનાથને ચરણે પડી. બાર વરસે આંસુડે પગ પખાળ્યા, વેણીએ પગ લૂછયા.

“ હે સ્વામીનાથ ! ” સતી બોલી. “આવાં એકલપેટાં સુખ શે કહેવાય? કયાં માતા, કયાં બેનડી ! જાઓ, ઝટ તેડી આવો. મને પાપ બેસે છે ! ”

હા ! હા ! હા ! દીકરાને મા સાંભરી, બારે નૌકાના શઢ ચડાવ્યા. ગામને માથે મંડાણો. હલેસાં ! હલેસાં ! ખલાસીઓ, ઝટ હલેસાં મારો ! માવડી ઝુરતી હશે. ”

એક બે ને ત્રણ દી' ગયા ત્યાં તો બંદરના આરામાં બાર વ્હાણ દાખલ ! ઘરને આરે જ્યાં બાર બાર ઘંટડીઓ વાગતી સંભળાણી ત્યાં તો જનેતાએ રણુકાર પારખ્યો.

"એ મારો બેટડો આવ્યો ! મારાં પેટ આવ્યાં ! મારી સાત પેઢીનો ઉજાળણહાર આવ્યો !"

એવા હરખના ઉમળકા ઠાલવતી, ઠેબાં લેતી, પડતી આખડતી, બુઢ્ઢી જનેતા ઘાટને માથે દોડી. દીકરે માને માંડ માંડ ઓળખી.

અ ર ર ર ! માડી ! આવા દેદાર ! આ તને શું થયું ?

ડળક ! ડળક ! ડળક ! માવડીની બેય આંખે ધારોડા હાલ્યા.

"દીકરા ! આજ તને મોઢું શું દેખાડું ? ઘરની લખમીને અમે રણવગડે........"

એટલું કહેતાં તો ગળે ડુમો દેવાઇ ગયો.

"મા ! મા ! ફિકર નહિ. ભગવાને એનાં રખવાળાં કર્યાં છે."

એમ કહીને, ઘાટ ઉપર પાટીયાં નાખી, માતાને વ્હાણ પર લઇ લીધી. બારે વ્હાણનાં મોઢાં ફેરવીને રાજનગરીને માથે વ્હેતાં મૂકયાં. ત્યાં તો ખુંધાળી વ્હેન ઘાટે દેખાણી. મને તેડતો જા ! મને તેડતો જા ! એવી ચીસેચીસ દેવા મંડી. માથાં પછાડયાં. દરિયામાં ખાબકી. એક મગરમચ્છ આવીને એને ગળી ગયો.

રાજનગરીમાં તો ધામધુમના પાર ન રહ્યા. ખાધું પીધું રાજ કીધું.

સોરઠના

લાક્ષણિક વાક્ય-પ્રયોગો

આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી' : સદાને માટે એ સમય તો ગયો તે ગયો

આંસુડાનો શ્રાવણ ભાદરવો હાલ્યો જાય : શ્રાવણ ભાદરવાનો વરસાદ વરસતો હોય. તેવી અવિરત અશ્રુધારા બેય આંખમાંથી વરસે.

ઉગ્યો એને આથમતાં વાર લાગશે : યૌવનનો હજુ આરંભ જ થયો છે. કટોકટીના એ કાળને વીતતાં વાર લાગશે. વાસનાઓ સંતાપશે.

અંજવાળી તોય રાત : જેમ રાત્રિ ચંદ્રના પ્રકાશવાળી હોય છતાં પણ દિવસ જેટલી ભયમુક્ત નથી, તેમ સ્ત્રી ચાહે તેવી શૂરવીર હોય છતા તે સ્ત્રી જ છે–એના સ્ત્રીપણાને સહજ નિર્બળતા કે જોખમ તો એને છે જ

કુંભાર દોરી ચડાવીને ચાકડેથી માટલું ઉતારી લે એમ માથું વાઢી લીધું : માથું કાપવામાં શૂરવીરોને જે સહેલાઇ પડે છે, તેનો સચોટ ખ્યાલ આ ઉપમામાંથી મળે છે.

કૂડનાં ધૂડ : દગો કરનારના યત્નો ધૂળ જ મળે.

કડીઆની કસો તૂટવા મંડે : મનુષ્યને અતિ હર્ષ થતાં છાતી ફુલાય, અને તેથી અંગરખો ખેંચાતાં કસો તૂટે : અતિ આનંદની ઉર્મિ.

કોઇ કોઇના કપાળમાંથી બે આંકડા ભૂંસી ન શકે : તક-
દીરમાં નિર્માયું હોય તેમાંથી લગાર પણ લોપાતું નથી;
સહુ પોતપોતાનાં તકદીર ભોગવે છે.

ગોળની કાંકરી ખાવી : વેવીશાળ કરવુ. (વેવીશાળ કરતી વખતે
ગોળ ખાવાનો નિયમ છે.)

ઘેંસનાં હાંડલાં કોણ ફોડે? . ઘેંસ હલકું અનાજ ગણાય
છે માટે ભાવ એ છે કે, યુદ્ધમા સામાન્ય સૈનિકને શીદ
મારવો? મારવો તો સરદારને મારવો

ચોળીઝું પારેવું ત્રણ વિસામા ખાય : કોઇ ઇમારતની અતિ
ઉંચાઇ કે કોઇ કુવાનુ અતિ ઉડાણ બતાવવાનો આ વાક્ય-
પ્રયોગ છે એની ટોચે કે તળીએ એક જ ઝપાટે કબૂતર
ન પહોંચી શકે, પણ પહોંચતા પહોચતા એને ત્રણ વાર
વિશ્રામ લેવો પડે.

(વિધાતા) ચપટીક મીઠું નાખતાં ભૂલી ગઇ : વિધિએ (એ
માણસને) જરા પણ અક્કલ હોશિઆરી ન બક્ષી

જીવ વાઘરીવાડે વયો જાય : દિલ ક્ષુદ્ર (વાઘરીઓના દિલ
જેવુ) બની જાય.

થાળીનો ઘા કર્યો હોય તો ધરતી માથે ન પડે . લોકોની
અતિશય ગીરદી સૂચવનારા શબ્દો—એટલી બધી ભીડાભીડ
કે થાળીને ય નીચે પડવાની જગ્યા નહિ.

ઢોલને ઢમકી પાણી*: મારવાડ દેશ—મારવાડના કૂવાઓ અત્યંત
ઉંડા હોવાથી કોસ ચલાવનાર આદમીને એટલે બધે દૂર
બળદ હાંકી જવું પડે છે કે એક માણસ કુવે ઉભો રહીને
કોસ નીકળે ત્યારે ઢોલ વગાડે તોજ કોસ હાંકનારને પાછા
વળવાની ખબર પડે.

(પનીઆરી) ચિત્રામણમાં લખાઇ ગઇ : આશ્ચર્યમાં એટલી
બધી સ્તબ્ધ બની ગઇ કે જીવતી સ્ત્રીઓ હોવાને બદલે

જાણે ચિત્રની પુતળીઓ હોય તેવું લાગે. અત્યત આશ્ચર્યચકિતતા સૂચવનાર રૂપક.

પુરૂષ નામે દાણો (ચોખો) ન જમે : કડક બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું સૂચન. પુરૂષની સામે તો ન જુએ, પણ, બાજરો, ચોખા, મગ, ઇત્યાદિ અનાજ પણ પુરૂષવાચક હોવાથી તે ખાય નહિ.

બાર બાર મૂઠય કેફ્‌ના તોરા ચડયા : અફીણ ખાવાથી સારી પેઠે ચૈતન્ય ચડી ગયુ.

સાંસો ખાલ્ય મેલે એવી ઝાડી : ઝાડી એટલી ગીચ કે સસલું પણ અંદર પેસવા જાય તો એની ચામડી ઉતરડાઇને જુદી પડી જાય

(બાવાનો જીવ) સાતમી ભોમકાને માથે . સમાધિ ચડાવી બાવાએ ધ્યાન ધર્યું.

સોનાનાં નળીયાં થયાં . પ્રભાતના તડકા ચડી ગયા–(તડકામાં નળીયા સોનેરી દેખાય છે.)

સંજવારીમાં સાચાં મોતી વળાય : સમૃદ્ધિ બતાવે છે.

સમી સાંજે સોપો ચડી ગયો : કેમ જાણે મોડી રાત થઇ હોય ને માણસો સુઇ ગયાં હોય તેવો સૂનકાર વ્યાપી ગયો.

સગો હાથ ન દેખાય એવી અંધારી રાત : માણસ પોતાના હાથને પણ ન જોઇ શકે, એ અંધકારની અતિશય ગાઢતા બતાવે છે.

સવા મણની તળાઇમાં સૂઇ રહેવું : નિશ્ચિંત રહેવુ.

વિધાતાના લેખમાં મેખ મારી : વિધિનાં નિર્માણ મિથ્યા કર્યા.

રૂંઝયું કુંઝયું વળે છે . સૂર્યાસ્તનાં અજવાળાં સંકેલાતાં જાય છે.

*

શબ્દ—કોષ

અરણા પાડા : જંગલી પાડાની જાત
આડ્ય : તિલક
આરડ બોરડ કેરડ : બોરડી અને કેરડાં જેવાં કાંટાવાળાં ઝાડ
અબળખા વાછના
અંતરવાસ (પાઘડીનો છેડો નાખવો) . કોઇ દેવ દેવીનાં દર્શન સમયે પાઘડીના છેડાને ગળે વીંટવાનો નિયમ છે.
આધાન . ગર્ભ
ઓડ્ય ગરદન
એક દંડીઓ (રાજમહેલ) : એક જ સ્થંભ ઉપર ચણેલો.
કોંટે આવવુ (ડીલ) . શરીરમા ચેતન આવવું
કાજળીઓ : પાણીનો કુંજો
કંધૂર : ગરદન
કથોરૂ : ખરાબ
કાઠું : ઉચાઇ
ખોપ : પહાડોના પત્થરમા પોલાણોવાળી જગ્યા
ખીચડો જારવો : દેવને રાંધેલા અન્નનું નૈવેદ્ય ધરવુ
ગલોલી : ગોળી
ગંધ્રવ : ગાંધર્વ
ગપત : ગુપ્ત, અદશ્ય
ગદરવુ : ગુજારો કરવો
ગેંદલ : મોટું
ઘડીયાં (લગન) : તાત્કાલિક
ઘેરેઘેરા : ટોળાં
ઝાળનો ઢુવો : ઝાળ નામનું ઝાડ થાય છે તેનું ઝુંડ
ઝરડકી : ગર્જના
ઝઝરી : ધાતુનો હોકો
ટોવુ : ધારે ધારે પીવાડવુ
ટોયલી : બાળકને દૂધ પીવાડવાનું વાસણ
ઠણકાવવુ · પ્રહાર કરવો
ડણકવુ . સિંહ જેવી ગર્જના કરવી
ડાર (સુવરનુ) . કુટુબ—ટોળું.
ડાળોવાટો : કચ્ચરઘાણ.
ડીલ : શરીર
ડામણી . લોઢાની સાકળ જેવું હથીઆર
ડાંડી ટીપવી . ઢોલ વગાડીને ઢંઢેરો ફેલાવવો
તીતીભીતી : ઉથલ પાથલ
તીરડો : તીર
તંગલ : તલવાર

ત્રસીંગ : ત્રણ સીંગડાંવાળો સિંહ
ત્રાડી : ત્રાસેલી
થાન : સ્તન
દેહીકાળ : આયુષ્યનો અંત
દૂઠ દમંગળ : પ્રચંડ
ધ્રાશકો : ભયની લાગણી
ધબવો : ઘાલવો
ધુકાર : મોટું
નુગરો : ગુરૂ વિનાનો
નામચા : નામના
નવાલા : કોળીઆ
પડો વજડાવવો : ઢઢેરો ટીપાવવો
પાટકે : આઘાટે
બેલાડચે બેસાડવું : ઘોડા ઉપર એક અસવારની પાછળ બીજો બેસે, તે બેલાડચે બેઠેલ કહેવાય
બાબરકાં : ટુંકા વાળ
બાજ દો : બાહોશ
બુરવું (સમુદ્ર–કુવો) : ડુબી મરવું
બાનડી : દાસી
માણેકલટ : ઘોડાના કપાળ પર ઝુલતા વાળનો ગુચ્છ.
માલીપા : માંહે
મનખો : મેદની
મીદડી : વ્હાણના લંગર
મીંઝરી : માંઝરી
મેલડાં : એ નામની આસુરી દેવી

મોવાળા : વાળ
મોકળા : છૂટા
ભરફોડીઓ : હલકી જાતનો સર્પ
ભંડારવું : દાટવું
રવદ : શર્ત
રામરામીયું : રામ રામ
રેંઢા : મધ્યાન્હ પછીનો સમય
સોથ : નાશ
સ્વાત : સ્વાતિ નક્ષત્ર
સાંબેલાં રેડવવાં : ગપ્પાં મારવાં
સફરા (નદી) : ક્ષિપ્રા (ઉજ્જૈનને પાદર)
સમદરપેટો : સમુદ્ર શા ઉદાર હૃદયવાળો
લીલાં કંઝાર : લીલાં છમ
લાળ્ય : પોકાર (શિયાળના)
વાટપાડીઓ : માર્ગમાં લોકોને સતાવનારો
વીવા વાઝમ : વિવાહ ઇત્યાદિ મગળ અવસર
વાઢાળો : સરાણીઓ
વધેરવું : કાપવું
વેણ્ય : પ્રસતિ સમયે પેટની પીડા
હમેલ્ય : ખભે રાખવાનો સોનેરી પટો
હોડ : શર્ત
હરડીઓ : પુરૂષોના ગળાનું હાડકું

:: લોકાદર પામેલાં ::

સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રકાશનો

(શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત)

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર : ત્રણ ભાગ
રઢિયાળી રાત : બે ભાગ
કુરબાનીની કથાઓ બીજી આવૃત્તિ
એશિયાનું કલંક ,,
રાણા પ્રતાપસિંહ ,,
ડોસીમાની વાતો ,,
રાજારાણી

*****

(અન્ય વિરચિત)

રેશમડંખ
રાજમુગટ
બે બાલ નાટકો
કાન્તાનાં નાટકો
બુઝાતો દીપક ભા. ૧

*****

હવે પ્રકટ થનારાં

બુઝાતો દીપક ભા. ૨
કુમારનાં ઓરતો
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૪

કીમ્મત માટે
સૌરાષ્ટ્ર :: રાણપુર